

İTİL BOYLARINDA REKABET: BULGARLAR VE MOĞOLLAR

UMUT ÜREN*

Öz: Cengiz Han'ın temellerini atmış olduğu Moğol İmparatorluğu şüphesiz kendi döneminin en güçlü siyasî organizasyonlarından birisi idi. Han, yalnızca dağınık Moğol boylarını bir araya getirmekle kalmayarak ardıllarına büyük bir miras bıraktı: 'cihan hâkimiyeti' düşüncesi. Bu düşünce doğrultusunda ilk adımları, Cengiz henüz hayattayken atmayı başardı. Harezm bölgesinin Moğol idaresine girmesinin ardından batıdaki topraklar Moğol seferleri için yeni bir güzergâh olarak açıldı. Bunun yanında hanın en büyük oğlu Cuci'ye emanet ettiği Kıpçak bozkırı Moğollar için önemli bir harekât alanına dönüştü. 1223 yılında Kalka'da birleşik Kıpçak-Rus ordusunu mağlup eden Moğollar için, yaşam şartları açısından da kendilerine yabancı olmayan Karadeniz'in kuzey bozkır kuşağına kavuşuldu. Cengiz'in ardından hanlık makamını elde eden Ögedey, babasının vasiyetine sadık kalarak Moğolların bölgedeki gayeleri için çalıştı. Cuci Ulusunun şöhretli şehzadesi Batu da ondan geri durmadı. Böylece Moğollar kısa denilebilecek bir zaman zarfında, Ögedey saltanatının bitişine kadar, Macar Ovasına kadar ulaştılar. Bu fetih hareketlerinin ilk aşamalarını teşkil eden İtil boylarının zaptı kısmen sancılı oldu. Doğu Avrupa'da Moğollar; Kıpçak, Bulgar, Rus, Alan ve yerli bazı topluluklarla bir dizi savaş yaşadı. Ancak söz konusu mücadelelerde Moğol ordularını en çok yıpratın Bulgarlar oldu. Bulgarlar, yalnızca Doğu Avrupa'daki Moğol egemenliğini geciktirmekle kalmayarak, Moğollarla yaşadıkları sürecin sonunda bölge kaderine yön verecek bazı tarihî gelişmelerde de rol aldılar. Buna rağmen "Moğol işgal çağı" gibi bir adlandırma ile özellikle Rus ve Avrupa merkezli tarih yazıcılığında işlenen konuda uzun bir süre bazı meseleler hızlı geçildi, Bulgarlar gibi ayrıntılar kısmen karanlık kaldı. Ancak son yıllarda bu hususta ciddi bir aşamanın kat edildiğine şahit oluyoruz. Gerek Bulgarlar gerekse Moğollar özelinde kaleme alınan çalışmalarda "Bulgar-Moğol ilişkilerine" ayrılan bölümlerde ciddi bir artış söz konusudur. Bununla birlikte doğrudan bu tema çerçevesinde hazırlanan makale, bildiri ve kitap bölümü gibi akademik üretimler de çoğalmaktadır. Araştırmadaki gayemiz belli bir ivme kazanan Bulgar-Moğol münasebetleri hususunda dönem kaynaklarındaki verileri kullanarak bazı ayrıntılara dikkat çekmektedir. 1223-1236 yılları arasında sınırlanan çalışmamızda doğu ve batı kaynaklarında yer alan bilgiler mukayese edilerek, bazı sınır çarpışmaları, daha büyük boyutlu savaşlar, ordular, komutanlar ve kentler gibi ayrıntılar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İtil Bulgarları, Moğollar, Ruslar, ordular, kentler.

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, umuturen@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6808-1378

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 10.12.2024, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 20.12.2024)

Doi:10.47089/iuad.1599506

RIVALRY IN THE VOLGA REGION: BULGARS AND MONGOLS

ABSTRACT: The Mongol Empire which Genghis Khan founded was undoubtedly one of the most powerful political structures of its time. The Khan not only organized the scattered Mongol tribes but also left a great legacy to his followers: the idea of 'world domination'. He was able to take the first steps towards this idea while Genghis was still alive. After the Khwarezm region came under Mongol rule, the lands to the west were opened as a new route for Mongol campaigns. In addition, the Kipchak steppe, which the khan handed over to his eldest son Juchi, became an essential theater of operations for the Mongols. In 1223, after beating the combined Kipchak-Russian army in Kalka, the northern steppe belt of the Black Sea, which was not unfamiliar to the Mongols in terms of living conditions, was reached. Ogedai, who had succeeded Genghis as khan, remained faithful to his father's legacy and continued to pursue Mongol aspirations in the region. Batu, the famous prince of the Juchi nation, did not lag him behind. Thus, in a relatively short period of time, the Mongols had reached the Hungarian Plain until the end of Ogedai's reign. The conquest of the Volga regions, which constituted the first stage of these conquests, was somewhat troublesome. In Eastern Europe, the Mongols fought a series of wars with Kipchaks, Bulgarians, Russians, Alans and some indigenous groups. However, it was the Bulgarians who caused the most wear and tear to the Mongol armies in these struggles. Bulgarians not only delayed the Mongol domination in Eastern Europe, but also took part in some historical evolutions that would shape the fate of the region at the end of the period they experienced with the Mongols. However, for a long time, some issues were passed over quickly, and details such as the Bulgarians remained partially obscure, especially in Russian and Eurocentric historiography with a title such as "the era of Mongol occupation". Only in recent years have we witnessed a significant progress in this regard. There is a significant increase in the number of chapters dedicated to "Bulgarian-Mongolian relations" both in Bulgarian and Mongolian studies. In addition academic publications such as articles, papers and book chapters are also increasing within the direct framework of this theme. Our aim in this research is to draw attention to some issues regarding the Bulgarian-Mongolian relations that gained a certain momentum by using the sources of the period. In this research, which is limited to the years 1223-1236, the information in eastern and western sources is compared, and details such as some border clashes, larger-scale battles, armies, generals and cities are emphasized.

Keywords: Volga Bulgars, Mongols, Russians, armies, towns.

Dağınık bir görüntü arz eden Moğol boylarının Cengiz Han önderliğinde birleşerek dünyanın çeşitli bölgelerinde gerçekleştirdikleri fetih hareketleri pek çok çalışmada farklı yönleriyle değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Cengiz'in Moğollara bıraktığı en büyük miras olarak görülen 'dünya hâkimiyeti' ideali büyük bir arzu ve hırsla ulu hanın ölümünün ardından bir süre daha ardıllarınca sürdürülmüştür. Bu düşünceyle Cengiz'in başlattığı fetih hareketlerinin bir yönü Karadeniz'in kuzeyinde kalan topraklar olmuştur. Moğol seferleri öncesinde bu bölgede; siyasi birliktelikten yoksun olan Rus knezlikleri, geniş bozkır kuşağını ellerinde bulunduran Kıpçaklar, yerleşik bir devletin tüm özelliklerine sahip olup Orta Çağ'da tam bir Türk-İslam devleti hüviyetine bürünmüş İtil Bulgarları ve

yerli halklar bulunuyordu. Moğolların Deşt-i Kıpçak olarak tanımlanan bölgeye yönelişleri tarihî sonuçları bakımından oldukça önemli gelişmeleri beraberinde getirdi. Moğollar tarafından Türk bölgelerinin fethiyle başlayan süreç, ardından Rus topraklarına ve nihayetinde Macar ovasına kadar uzanan batı devletlerinin topraklarına yönelik olarak devam edecekti. Moğolların bu yöndeki hareketleri, ağırlıklı olarak Avrupa'daki fetih girişimlerine odaklanan pek çok tarihçinin akademik üretiminin konusu oldu. Rusça literatürde özellikle Romanovların daveti üzerine batılı tarihçilerin öncülüğünde işgalin yıkıcı boyutlarını değerlendiren ve 12 ve 13. yüzyıllarda üretilen çalışmalar ortaya çıktı. Moğol fetihleri, Rus tarih yazımında eski bir geçmişe sahip olmasına rağmen Gafarov, Rus tarihçilerinin konuya gerekli özeni göstermediklerini ifade ederek bu periyodun bazı karanlık noktaları bulunduğuna işaret etmiştir (Gafarov, 2012: 88). Doğu Avrupa'daki yeni fatihlerin "Tatar" ortak ismiyle anılması bazı ayrıntıların kaçırılmasındaki faktörlerden biridir. Belki de bu sebeple özellikle Sovyet dönemi tarih yazıcılığında konunun önemli aşamalarından biri olan Bulgar-Moğol ilişkilerine ayrı bir yer verilmemiştir. Rus neşriyatındaki Moğol işgal çağını değerlendiren Gafarov, bazı meselelerin hızlı geçiştirildiğini düşünerek, 'tarihi bir gerçeğin gözden kaçırıldığını' ve Batı'nın işgalini geciktiren Bulgarlardan yeteri kadar söz edilmediğini vurgulamaktadır (Gafarov, 2012: 90). Moğol seferlerini değerlendiren T. May da bu hususta benzer bir yaklaşımla, araştırmalarda Rus knezliklerinin fethi ve Avrupa'daki işgaller konusunda daha yoğun bir çaba harcandığının altını çizmektedir. T. May, ayrıca Moğolların Batıdaki fetih hareketlerinin önceliğinin Bulgar- Kıpçak beldeleri olduğuna işaret ederek, Rus ve Avrupa istilasının ikinci planda olduğunu dile getirmiştir (May, 2021: 169).

Bulgarlar ile Moğolların 1220'lerde başlayan münasebetleri, bir dizi savaşın ardından İtil Bulgar Devleti'nin Moğollar tarafından zaptı ile neticelenmiştir. Ağırlıklı olarak doğulu kaynaklarda ayrıntılarına ulaşabildiğimiz bu mücadeleler, birtakım batı menşeli kaynakta da kısa paragraflar halinde aktarılmaktadır. Doğu Avrupa'da Altın Orda Devleti'nin zuhurunda da etkili olacak Bulgar-Moğol teması uzun bir periyodu teşkil etmez ancak sonuçları itibariyle hayati bir öneme sahiptir. Bu yönüyle, çalışmamızda Moğolların batı seferlerine yer veren kaynaklardaki ayrıntıları değerlendirerek Bulgar-Moğol ilişkilerinin 1236 yılına kadarki serencamını incelemeye gayret ettik. Özellikle son yıllarda gerek Moğol gerekse İtil Bulgarları hakkında yapılmış müstakil çalışmalarda ayrılan bölümlerle ve ayrıca doğrudan iki topluluk arasındaki ilişkilere odaklanan eserlerle ciddi bir yol kat edildiğini vurgulamamız gerekir. Burada münasebetlerin gelişim safhaları ve mücadelelerin ayrıntılarına yer vererek mevcut literatüre katkı yapmak niyetindeyiz.

Doğu Avrupa'da Moğol seferleri öncesinde İtil Bulgarlarının durumu ve işgale hazırlık aşamalarını daha sağlıklı kavrayabilmemiz açısından öncelikle Bulgar-Rus ilişkilerinin seyrini değerlendirmemiz faydalı olacaktır.

Kalka Savaşı'na Giden Süreç

İtil boylarında Ruslarla-Bulgarlar arasındaki ilk münasebetler, bölgedeki canlı ticaret hayatının sekteye uğramaması ve her iki tarafın da kazanımlarının sürdürülmesi adına ılımlı bir havada başlamıştır. Devletleşme aşamalarını aşağı yukarı aynı dönemlerde tamamlayan iki topluluk arasındaki çatışmazlık ortamı Rusların, Hazar seferleri esnasında İtil Bulgar topraklarına herhangi bir müdahalede bulunmayışında da görülebilir (PSRL,1: 27). Rus kaynağına göre Svyatoslav, Hazar seferi esnasında Yas ve Kasogları da hedefleri arasına dahil ederek Kiev'e dönmüş ve Bulgar beldelerine dokunmamıştır¹.

Ruslar ve Bulgarlar arasındaki müspet ilişkiler, Rusların enerjik knezleri Svyatoslav zamanında canlılığını korumuştur. Bu dönemde her iki topluluk için, ticari açıdan kıymet arz eden Burtas ve Viyatiç topraklarına Rusların hamlesi, Burtasları himayeleri altında bulduran İtil Bulgarları açısından kabul edilemez bir durumdur. Rusların bu girişimlerine rağmen taraflar arasında büyük bir savaş yaşanmadı ve Rus-Bulgar ilişkileri bir süre daha barışçıl bir havada seyretti².

Vladimir'in knezliği döneminde (980-1015), Ruslar bir kez daha Viyatiç meselesini gündeme getirerek, 981 yılı ve ertesi sene bölgeye iki ayrı sefer düzenlediler (PSRL,1: 35). Vladimir'in bir sonraki seferi ise doğrudan İtil Bulgarları üzerine oldu. 985 yılındaki bu mücadele taraflar arasındaki ilk sıcak teması temsil etmekle birlikte neticesinde iki taraf arasında kalıcı bir barış antlaşmasına karar kılınmıştır (PSRL,1: 36; Yücel, 2020: 168-169). Rus kroniğindeki çelişkili ifadeler savaşta herhangi bir tarafın net bir üstünlük elde edemediğini düşündürmektedir. Kaldı ki knez İtil Bulgarları ile dostluğunu ve ittifakını perçinlemek için bir Bulgar prensesi ile izdivaç gerçekleştirmiştir (Koç, 2021, 178). Taraflar arasındaki bir sonraki münasebetler ise ittifakı bir adım öteye taşımaya yöneliktir; 986'da Bulgarlardan bir heyet İslam'ı tebliğ gayesiyle Vladimir'e gönderilmiştir (PSRL, 1:36-45; Yücel, 2020: 169-171). Bu girişimin ardından Vladimir'in elçileri de Bulgar ordasına ziyarette bulundular. Nikon

¹ Lavrentev yıllığından aktardığımız 6473/965 seferinin ayrıntıları ve diğer kroniklerdeki ilgili sayfalar için bk. (Yücel, 2020: 146). Rus yıllıklarında yer alan ifadelerde bir tutarlılık söz konusudur ve Svyatoslav'ın herhangi bir Bulgar müdahalesinden söz edilmemiştir. Ancak, Hazarın yıkılışından söz eden İbn Havkal, Rusların mağlup ettiği halklar arasında ısrarla Bulgarları da zikreder. Karatay, İbn Havkal'daki bilgiyi, Povest, De Administranda Imperio, Keniz Mektubu ve Povest'teki ayrıntılarla değerlendirerek bu yılki seferde sözü edilebilecek grubun ancak Kara Bulgar (Kırım'a yakın mahallerdeki) olacağını göstermektedir (Karatay – Kakhniashvili, 2013).

² Lavrentev Kroniğinde 967 (PSRL, 1: 27) ve 971 yıllarında (PSRL, 1: 29-30) Svyatoslav'ın Tuna sahasında kalan Bulgar varlığıyla mücadelesine yer verilmektedir. Ruslarla İtil Bulgarları arasında doğrudan bir savaşın yaşanmadığını gördüğümüz bu yıllarda Tatar tarihçisi Mercani'nin belirttiğine göre taraflar 968 yılında (ilk) barış antlaşması yapmışlardır (Mercani, 2008: 106). Rusların, Kıpçak destekli ordularıyla Bulgar'a karşı bir galibiyet elde ettiğini ve ardından barışın sağlandığını kaydeden Mercani'nin bahsi Rus yıllıklarındaki 985 yılına ait haberle karıştırılmış gibidir.

Kroniğine göre 990 senesine gelindiğinde bu kez doğrudan Ruslar misyonerlik faaliyeti için Bulgarlara adam gönderdiler. Rus ve Bulgarların bölgedeki ticaretin sekteye uğramaması ve ilişkilerin çatışma ortamından uzak durması yönündeki gayretlerine rağmen Nikon Kroniği'nde yer alan 994 ve 997 senelerine dair kayıtlar aradaki ilişkilerin bozulduğunu düşündürmektedir.

Ruslarla Bulgarlar arasındaki gerginlik 1006 yılında yapılan bir antlaşma ile yeni bir sükûnet devrine kavuştu. Mezkûr anlaşmaya dair fikir yürüten pek çok araştırmacının da müşterek biçimde ifade ettiği üzere bu da ticaret hayatına yönelik bir mutabakattı (Koç, 2021: 185-186). Bu yeni şartlar içinde Rus kroniklerinin de teyit ettiği üzere Bulgarlar, 1024 yılında Suzdal'da yaşanan kıtlık gibi hadiselerde Ruslara yardım ellerini uzatmaktan geri durmamışlardır (PSRL, 1: 64; Yücel, 2020: 173-174).

Uzun bir sükûnet döneminin ardından doğudaki Rus tebaalarının, İtil Bulgarlarının ticaretine zarar verecek hareketleri 1088 yılında Bulgarların, Oka Nehrinin aşağı mıntıkasında bulunan Murom kentini zapt etmelerine neden oldu (PSRL, 1: 89; Yücel, 2020: 174). Bir süre Bulgarların elinde kalan (1095'e kadar) bu kentin ele geçirilmesi Bulgar-Rus ilişkilerini yeniden savaş ortamına taşıdı. Sürekli çatışmaların yaşandığı bu dönem Moğol istilasına kadar sürdü. Bu gergin dönemi nihayete erdiren hamle Bulgarlardan gelmiş ve 1221 yılında yeni bir anlaşma zemini aranmıştır³ (PSRL, 7: 128). Bulgarları saldırgan Rus tutumu karşısında barış yapmaya iten sebep ise yaklaşmakta olan Moğol tehdidinden haberdar olmalarıydı (Koç, 2021: 203).

Bozkırın Yeni Fatihleri: Moğollar

1206 yılındaki Moğol kurultayıyla 'Cengiz' namını alan Temuçin, aralarında birlik tesis edememiş olan Moğol boylarını bir araya getirerek, dünya tarihinde yeni bir sayfa açmayı başardı. Ardılları üzerindeki en büyük mirası olan "cihan hâkimiyeti" düşüncesinin ilk adımlarını henüz hayattayken kendisi attı. Girişmiş olduğu fütuh hareketleri içerisinden İtil boylarına tesiri bakımından en hayati olanı Harezm bölgesinin Moğollar tarafından ele geçirilmesi idi. Harezm, bu dönemde Karadeniz'in kuzeyindeki ticaret merkezleriyle doğrudan irtibatı olan bir bölge olup Moğol istilasından kaçan pek çok tüccar ve alim İtil topraklarına iltica etmek zorunda kaldı. Moğol ilerleyişi ve içeriğine dair malumatı bulunan Bulgarlar, bir dizi tedbir alma yoluna gittiler. 1221 yılında Ruslarla sağlanan sulh da bu yöndeki önlemlerden yalnızca bir tanesiydi.

Moğollar, Harezm seferiyle birlikte kısa bir süre içerisinde Ön Kafkasya topraklarında belirdiler. Birçok araştırmacı Kafkasya üzerinden Doğu Avrupa'nın istilasını, Harezm'e karşı düzenlenen saldırının devamı yahut bir parçası olarak

³ Rus yıllığının aktardığı habere göre bu antlaşma zemini için Bulgar elçileri Knez Yuriy Vsevolodoviç'e tam üç kere çeşitli hediyelerle müracaat etmiştir.

değerlendirmiştir (Zimonyi, 2014: 325). İlk Moğol fütuhatlarının şöhretli isimleri Cebe ve Subutay, Harezmi'nin zaptının ardından Muhammed Harezmsah'ı ortadan kaldırmakla görevlendirilmişti. Moğol komutanlarının takibatına maruz kalan Muhammed Harezmsah, Ocak-1221 tarihinde sığınmak zorunda kaldığı Hazar Denizi'ndeki bir adada öldü.

Bugünkü Gürcistan ve Azerbaycan toprakları üzerinden yürüyüşlerini sürdüren Moğol kuvvetleri karşısında, kültürel anlamda kendilerine benzer topluluklar olarak görülen göçebe Kıpçaklar ve daha kuzeydeki İtil Bulgarları bulunmaktaydı. Moğollar açısından özellikle Kıpçakların itaat altına alınması önemliydi. Nitekim T. May'in de ifade ettiği üzere Moğollar, yerleşik nüfusa sahip devletler yerine savaşta mahir olan göçebelere boyun eğdirmeye öncelik veriyorlardı (May, 2021: 170). Bunların yanında oldukça erken dönemlerden beri kuzey Kafkasya düzlüklerinde hâkimiyetlerini muhafaza eden Alanlar tampon bir bölgeyi ellerinde tutuyorlardı. Buradaki ilk fetihlerde Moğol stratejisi sağlıklı bir şekilde işletilerek olası bir Alan-Kıpçak ittifakının önüne geçilmiştir. Doğu Avrupa'daki ilk Moğol hareketlerine dair oldukça önemli ayrıntıları aktaran İbn'ül Esir'in kaydına göre Moğollar, Kıpçaklara gönderdikleri elçiler vasıtasıyla onları Alanlardan uzak tutmayı başarmıştır. İbn'ül Esir'in satırlarına göre bu hadiseler şu şekilde cereyan etmiştir;

“... Moğollar Şirvan Derbend'ini aştıktan sonra bu bölgede yollarına devam ettiler. Buralarda Alan, Lezgi ve Türklerden birçok kimse yaşıyor, bölge halkı birçok milletten oluşuyordu. Moğollar önce Lezgi halkından bir hayli kimse öldürmüşlerdi. Lezgi halkından bir kısmı Müslüman idi bir kısmı ise değildi. Moğollar bütün bu bölge-de kendilerine karşı koyup düşmanlık eden herkese karşı şiddetli saldırılara geçiyorlardı. Nihayet kalabalık kitlelerden oluşan Alanlar diyarına ulaşmışlardı. Alan halkı Moğolların geldiğini haber alınca tekbirler getirerek askerlerini toplamış, bütün Kıpçak (Kıpçak) diyarından kalabalık ordular teşkil edip Moğollarla çarpışmalara girişmişlerdi. Bu çarpışmalar sırasında iki taraftan hiçbiri zafere ulaşamayınca Tatarlar Kıpçaklara haber yollayıp şöyle demişlerdi: Biz sizinle aynı ırktan insanlarız, Alan halkı ise sizden değildir, dolayısıyla onlara yardım etmemeniz gerekir. Hatta aynı dinden kimseler de değilsiniz. Bize uyduğunuz takdirde size kesinlikle saldırmayacağımızı taahhüt edip, bu konuda söz veriyoruz. Onlarla aramıza girmedığınız takdirde size ihtiyaç duyacağımız kadar mal, para ve elbise vereceğiz. Nihayet Kıpçaklarla Moğollar belirli bir mal ve eşya üzerinde anlaşmış, Moğollar da kararlaştırılan bu mal ve eşyayı götürüp Kıpçaklara teslim edince aralarında barış imzalanmış, Kıpçaklar aradan çekilmişlerdi. Bu anlaşmayı sağlayan Moğollar hemen Alan halkına saldırıp onlardan çok kimseyi öldürerek memleketlerini yağmalamış, adamlarını esir almışlardı. Alan halkının işini de bitiren Moğollar bu sefer araların-da akdettikleri sulha güvenen ve her biri bir tarafa kendi işine dağılıp, emniyet içinde yaşamakta olan Kıpçaklar üzerine saldırıya geçtiler. Kıpçaklar, hiçbir şeyden haberleri yokken birden Moğolların ülkelerine saldırdığını ve şehirlere girerek birbiri arkasından her tarafı yağmalayıp ele geçirdiklerini gördüler. İşte bu saldırıları sırasında da yukarıda söz konusu anlaşma gereği olarak Kıpçaklara ödedikleri mal ve paranın kat kat fazlasını onlardan gerisin geriye almışlardır...” (El-Kamil Fi-t Tarih: 341-342).

Alanların 1222 yılında Moğol kuvvetleri karşısında yenilmesinin ardından Kıpçaklar da aynı akıbeti tatmış ve Moğollar, Kırım'daki Sudak'ı da ele geçirmişlerdir (Zimonyi, 2014: 326)

Moğol ilerleyişi karşısında vaktiyle Bulgar telkinini dikkate almayan Rus knezliklerinin tavrı Rus kaynaklarına da yansımış ve ilk Moğol seferlerinden bahislere pek yer verilmemiştir. Ancak Galiçya knezi Mstislav, akrabalık bağı tesis etmiş olduğu Kıpçak beyi Köten aracılığıyla Moğollara karşı ortak bir cephe teşkil etmek üzere diğer Rus knezlerini Kiev'e çağırmıştır. Zarub adlı bir kişi önderliğindeki Moğol elçilik heyetiyle temas kuran Rus knezleri, Moğolların Dinyeper'in batısındaki Rus topraklarına ilişkin bir gayelerinin olmadığını, asıl dertlerinin Kıpçakları derdest etmek olduğunu öğrenmişlerdir (Zimonyi, 2014: 326). Daha önce Moğolların Kıpçak-Alan ittifakını dağıtmak için uygulamış oldukları stratejinin bir benzerini Rus-Kıpçak cephesine karşı tekrarladıklarını görüyoruz. Fakat bu kez Moğol elçilerinin Ruslar tarafından öldürülmesi girişimi sonuçsuz bırakmıştır. Kıpçaklarla birlikte hareket eden Rus knezlikleri ile Moğollar arasında savaş kaçınılmaz bir hale kavuşunca taraflar 31 Mayıs'ta Kalka'da karşı karşıya geldiler. Savaş, Ruslar için tam bir felakete neticelendi ve üç Rus knezi bu savaşta hayatını kaybetti. Novgorod ve Vladimir-Suzdal gibi knezliklerin askerî desteğinden yoksun olan Ruslar ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldılar, Moğollar ise Dinyeper'e kadar kalan kısımları takip ederek geri döndüler (Bknz. Ekler-1).

Moğol kuvvetlerinin Kalka galibiyetinin ardından bölgede temas kurdukları İtil Bulgarları, daha sonraki Moğol askerî seferlerinin öncelikli gayelerinden biri haline geldi. On üç yıllık bir süreci teşkil edecek yeni dönemde Bulgarlar ve Moğollar arasında vuku bulan bir dizi çarpışma yaşanmıştır.

İtil Bulgar-Moğol Savaşlarının İlk Evresi

Kalka zaferinin ardından Orta İtil boylarına ulaşmak isteyen Moğol ordusu burada Kıpçak-Rus ittifakına nazaran çok daha hazırlıklı bir Bulgar varlığı ile karşılaştı. İlk çarpışmalara dair bilgi veren kaynaklar, Bulgarların, Moğol saldırısı karşısında bazı önlemler aldıklarını kaydetmişlerdir. Savaşların seyrini aktaran İbn'ül Esir, Moğollardan ancak dört bin kişi kadarının kurtulabildiğini nakleder. İtil Bulgar galibiyetinin arka planını değerlendiren pek çok araştırmada Moğolların mağlubiyetinin bazı gerekçeleri üzerinde durulmuştur. Bulgarlar karşısında mağlup olan Moğol ordusunun sayıca azlığı, keşif kolu niteliğindeki bir birlik oluşu ve yağma odaklı bir gayeyle hareket etmesi, ileri sürülen belli başlı sebeplerdendir (Koç, 2021, 213-214). İtil Bulgar yurdunda direnişin başında Ilgam Han adlı bir kimse bulunuyordu. Bulgar memleketlerine yönelik Moğol ordusunun nüfusu için yapılan çalışmalar asgari 3 tümen birlikten bahsetmektedir ki bu da azımsanamayacak bir işgal kuvvetidir (Gafarov, 2012: 92; Kargalov: 1973: 13). Kaldı ki bu orduya, boyun eğdirilen Kıpçak uruğları ve diğer unsurlardan elde edilmiş takviye birlikleri de eklemek gerekmektedir. Nedeni her

ne olursa olsun Moğolların batı seferleri esnasında Bulgarların elde ettiği ilk başarı Doğu Avrupa'nın Moğollar tarafından istilasının geciktirmiştir. Üstelik İbn'ül Esir gibi bazı müellifler, İtil Bulgar direnişinin kısa süreli de olsa bölgedeki ticaretin yeniden canlandığına da şahitlik etmektedirler.

1223 yılındaki ilk Moğol-Bulgar savaşının ayrıntıları hususunda İbnül Esir ve Macar dominik rahibi Julian'ın gözlemlerinin nakledildiği Riccardus'un derlemesi oldukça kıymetlidir⁴. Macar rahip, Cengiz'in yükselişini anlatırken, İran'da gerçekleştirdikleri fetihlerin ardından Moğol ordularının Kumanlar üzerine saldırdıklarını nakleder. Julian, Kumanların ele geçirilmesinin ardından Moğolların Büyük Hungariya'ya yöneldiklerini ve orada on dört sene çarpıştıklarını, nihayetinde de bölgeyi ele geçirdiklerini anlatır (Özcan, 2010: 96). Julian'ın naklettiği bilgilerden, 1223 yılında Moğolların Kıpçakları zapt ettiği ve sonraki süreçte Bulgar öncülüğünde yaşanan bölgedeki direnişin ayrıntılarını görebiliriz. Rahibin sözünü ettiği on dört senelik savaşın sonunda yani 1237 kışına ulaşıldığında Moğollar, Bulgar ve Başkurt beldelerinin fethini tamamlamışlardır. Buradaki kısa haber hem 1223 hem de 1236'daki büyük batı seferinin bilgisini bir arada sunmaktadır. Aynı hadisenin ayrıntısı Riccardus'ta daha farklı bir şekilde geçer: “Tatarlar onların komşusudur. Lakin Tatarlar, onlarla savaşa giriştiklerinde galip gelemediler – hatta ilk savaşta yenildiler. Bu yüzden onları dost ve müttefik yaparak birlikte on beş ülkeyi harap ettiler” (Zimonyi, 1985: 198). Zimonyi, Riccardus'ta iddia edilen Macar-Moğol ittifakının, Rus yıllıklarında da vurgulanan 1232 seferi ile alakalı olabileceği ihtimalini göz ardı etmeyerek, iki eserdeki müşterek bilginin 1223 yılındaki direniş haberi olduğunun altını çizmiştir (Zimonyi, 1985: 199).

Moğol tarihinin en önemli kaynaklarından olan Cüveynî ve Reşîdüddin'in anlatımlarından ilk Bulgar-Moğol savaşına dair bazı çıkarımlarla yetinmek durumundayız. Cüveynî, İtil bölgesindeki Moğol hareketlerine dair açık bilgiler sunmazken, Reşîdüddin, Derbent yoluyla bölgeye gelen Moğolların Kıpçaklarla mücadelesinin anlatımında cömert davranır. Burada Alan-Kıpçak olası iş birliğini dağıttıkları haberini tekrarlayan Reşîdüddin, Moğolların Alanları bertaraf ettikten sonra Kıpçakları katlettiklerinden bahseder. Rus topraklarına kaçan Kıpçakların da Ruslarla yaptıkları ittifak dolayısıyla Moğollar tarafından ağır bir biçimde cezalandırıldığını bildiren müellif, Moğol ordularının daha sonra Cengiz'e katılmak üzere geri döndüklerini aktarır (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 259-260).

---

⁴ Macar Dominik rahibinin doğuya iki seyahat gerçekleştirdiği üzerinde durulmaktadır. İlki İtil sahasındaki Büyük Macaristan'a 1234/35 yıllarındaki yolculuğu ikincisi Suzdal'da bulunduğu sırada Batu'nun sefer haberini aldığı 1237'dedir. Julian'ın ilk seyahatine dair gözlemleri Riccardus tarafından “De Facto Ungarie Magne” adıyla hazırlanmıştır. İkinci seyahate dair bilgiler de “Epistola de vita Tartarorum” adıyla bilinmektedir. Sinor, ilk seyahatin şüpheli olduğunu ve Epistola'ya dayanarak Riccardus tarafından derlendiğini düşünmektedir (Zimonyi, 1985: 197-198). Çalışmamızda Julian'ın Moğollarla ilgili raporu için A. Tayfun Özcan'ın “Macar Papaz Julian'ın 1237 Tarihli Moğol Raporu” başlıklı yazısı kullanılmıştır.

Ancak kaynağımız burada Bulgarlarla girişilen herhangi bir mücadeleye hiçbir şekilde değinmemektedir.

1240 yılında yazılmış olan ve Moğolların ilk tarih yazıcılığı örneği olarak gösterilen Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde 1223 yılındaki savaşın izlerini takip edebiliyoruz. Kaynağa göre, Cengiz ölmeden evvel, Subutay'ı kuzeyde bulunan on bir halka karşı göndermiştir. Bunlar; “Kanglı⁵, Kıpçak, Başkırt, Rus, Macar, As⁶, Sas⁷, Çerkes⁸, Keşmir, Bulgar, Raral⁹” dır (SHM, 2001: 253; MGT, 1995: 185). Gizli Tarih, bunlara ilave olarak; Subutay'ın İtil ve Yayık Nehirlerini geçip, Kiev ve Men-Kirman'a kadar yürümesinin emredildiğini de bildirmektedir. Subutay'ın bu seferdeki icraatları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmayan kaynağımız, ilerleyen kısımlarda Ögedey'in han oluşunu anlatırken bir önceki seferde batıdaki ulusların tabiliğinde bazı sıkıntılar yaşandığını gösterir. Buradaki ifadeye göre; “...daha önce gönderilmiş olan Subutay, Kanglı, Kıpçak, Başkırt, Rus, As, Sas, Macar, Keşmir, Çerkes, Bulgar, Kert halklarına gitmiş İtil ve Yayık gibi nehirleri geçtikten sonra Meket, Men-kirman ve Kiev şehirlerine yollanmıştı ancak burada direnişle karşılaşmıştı...” (SHM, 2001: 263; MGT, 1995: 191). Geniş bir halklar listesine vurgu yapılırsa da Subutay'ın 1223 seferinde Bulgarlarla olan savaşının neticesiz kaldığı Gizli Tarih'te de yer bulmuştur.

1223 savaşının emareleri hususunda az önce zikrettiğimiz Julian'ın ardından batı menşeli kaynaklar arasında, Moğolların Avrupa'da giriştikleri fetih hareketlerinin gelişim safhalarını bulabileceğimiz en eski metinlerden biri *Chronica Maiora*'dır¹⁰. Moğolların Doğu Avrupa'da en erken 1237 tarihli fetih girişimlerine değinen eserde Kıpçaklarla ilgili oldukça önemli bir ayrıntı dikkat çekmektedir. Parisli Matthew'in kaleminden çıkan bu kaynakta yer alan “İmparatorun Tatarların Ortaya Çıkması ile İlgili Mektubu” başlıklı bölümde Moğollarla benzer kültürel özelliklere sahip Kıpçakların onlar karşısında

---

⁵ Kanglı/Hanlin gibi isimlerle verilen boy bu dönemde Azak ile Hazar'ın kuzeyindeki bölgelerde bulunuyordu.

⁶ Pek çok çalışmada Alanlarla özdeşleştirilen Asların, bu dönemde Azak boylarına doğru daha batıda kalan bir sahada bulduklarını düşünüyoruz. Özellikle doğu menşeli kaynakların barındırdığı bilgiler Alan-As ayrımı noktasında daha yardımcı olmaktadır (Üren, 2018: 150-154).

⁷ Moğolca biçimiyle Sasut topluluğunu İtil'in aşağı muntakasında oturan bir topluluk olduğu düşünülmektedir. Pelliot söz konusu ismi Saksın adıyla ilgili bulur (Ostrowski, 1998: 466). Bunun yanında Reşidüddin, Kadagan ve Büri'nin savaştığı 'Sasan' isimli topluluktan söz eder (Rashidüddin Fazlullah, 1998: 332). Bunların Transilvanya bölgesindeki Saksonlar olduğu öne sürülmüştür.

⁸ Metindeki biçimiyle; 'Serkesut' olarak geçen isim kuzey Kafkasya'daki Çerkes topluluğunu tanımlar.

⁹ Gizli Tarih'in 12. bölümünde (XII-270) bu topluluğun adı Keler olarak verilmiştir.

¹⁰ Bu kaynaktaki Moğollarla ilgili bahisler için A. Tayfun Özcan'ın “*Chronica Maiora*'da Moğollara Dair Kayıtlar” başlıklı çalışması kullanılmıştır.

tutunamadıkları ve ardından Rutenlerin (Ruslar) mağlup edildiği bilgisi yer alır (Özcan, 2013: 38). Bu kısım açık şekilde 1223'teki gelişmeyi aktarmaktadır ki ilgili kaynakta yer alan diğer ayrıntılara Bulgar-Moğol ilişkilerinin sonraki evresi bağlamında tekrar yer verilecektir.

1223 yılındaki mücadelenin ayrıntılarına baktığımızda Bulgar ordusunun sayısını tespit etmemiz oldukça güç duruyor. Moğolların büyük batı seferi esnasında (1236) mağlup ettikleri Bulgar ordusunun sayısına dair kaynaklar yüzbinlerle ifade edilen abartılı rakamlar sunmaktadırlar. Ancak Izmaylov'un da işaret ettiği üzere 13. yüzyıl başlarında Bulgar ordusunun 50.000 civarında olduğunu düşünmek makuldür (Izmaylov, 2012: 256). Mevcut araştırmalarda ilk Bulgar müdafaasına dair İtil boylarına yönelen Moğol kuvvetlerine direnen Bulgarların, Mordvin, Başkurt ve bazı Kıpçak boylarından müteşekkil; birleşik bir orduya sahip oldukları görülür (Izmaylov, 2022: 349). Kıpçakların, Bulgar ordusunda vazife alması Moğol işgalinden önce de gerçekleşen bir durumdu. Nitekim Rus yıllıkları 1184 yılındaki saldırılarda Bulgarların yanında Kıpçak (Kimek)¹¹ unsurlarına da değinmişlerdir (PSRL, 1: 164; Yücel, 2020: 178-179).

1227 yılında Cengiz'in ölümünün ardından en küçük oğlu Tuluy iki yıl kadar naiplik vazifesinde bulundu ve 1229 yılındaki han kurultayında Ögedey, Moğol hanı seçildi. Yeni Moğol hanının öncelikli gayesi kuzey Çin'in kontrol altına alınması yönündeydi ancak Ögedey, vaktiyle en büyük ağabeyi Cuci'ye tevdi edilen Deşt-i Kıpçak topraklarındaki askerî seferleri de ihmal etmedi. Nitekim Reşidüddin'in de bildirdiğine göre Bulgar, Başkurt, Rus, Çerkes ve Deşt-i Kıpçak arazisinin zaptı için doğrudan Cengiz Han'ın buyruğu bulunmaktaydı (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 359). Bu düşünce çerçevesinde Moğolların bölge siyaseti yeni han döneminde de kaldığı yerden sürdürüldü.

Rus yıllıkları, 1229 ve 1232 yıllarında Moğolların, Doğu Avrupa'nın bazı sınır bölgelerindeki mücadelelerine dair kısa haberler içermektedir. 1229 yılında, daha önce de saldırıya maruz kalan Saksın ve Kıpçak unsurları bir kez daha Moğollar tarafından mağlup edilmiştir. Rus yılına göre yenilen unsurlar kuzeye çekilerek Bulgarlara sığınmışlar ve Yayık kıyılarındaki ileri Bulgar muhafızları da Moğollarla çarpışmak durumunda kalmışlardır (PSRL, 1: 192). Bulgarların Moğol öncü kıtalarına karşı verdikleri mücadele neticesinde İtil Bulgar ülkesi yalnızca Doğu Avrupa önünde tampon bir bölge olmakla kalmamış, aynı zamanda Moğollara karşı direnişin de merkezi haline gelmeye başlamıştır. 1223 yılı mücadelelerinin ardından mevcut vaziyet Bulgarların gücünü muhafaza ettiklerini göstermektedir. Kaldı ki bu karşılaşmalar öncesinde Bulgarlar tıpkı ilk sefer döneminde olduğu gibi Rus knezlikleri ile de gergin bir hava içerisindeydiler. Vladimir büyük knezi Yuri'nin 1226-1229 yılları arasında Mordva topraklarına müdahalesi, gerilimi arttıran nedenlerden birisi idi. Ancak Bulgarlar, bekleyen

¹¹ Lavrentev Yılığında 6692/1184 dahilinde bahsedilen savaşta “Емякове” şeklinde kaydedilmişlerdir.

Moğol tehlikesi yüzünden açık bir savaşa girmekten kaçındılar. 1229 yılındaki Bulgar-Moğol mücadelesine Rus yıllıkları haricindeki kaynaklarda yer verilmemişse de Bulgarların, bu yıllarda orman ve bozkır bölgesine oldukça güçlü savunma hatları, hendekler ve setler oluşturmuş oldukları noktasında bazı arkeolojik çalışmalar kanıt olarak kullanılmıştır (Gafarov, 2012: 92).

Moğollarla-Bulgarlar arasındaki rekabetin bir sonraki adımı için Lavrentev Kroniği'ndeki bir diğer kısa kayıt 1232 tarihini öne çıkarır. Kronikteki bilgi; "... o sene Tatarlar gelerek orada kışladılar, Bulgarların büyük kentine ulaşamadılar" şeklindedir (PSRL, 1: 196). Rus yıllığındaki sınırlı malumattan Moğol ordusunun bir kez daha Bulgarlar karşısında kesin bir zafer elde edemeyerek, Bilyar kentine ulaşamadıklarını anlıyoruz. Bu saldırıda kalabalık Bulgar kentlerinin doğrudan Moğol işgaline maruz kalmadığını ancak Saksın gibi aşağı İtil boylarındaki mahallerde Moğolların başarılı olduğunu ifade edebiliriz. Bazı çalışmalarda, bu sefer esnasında Moğolların Başkurt boyları karşısında askerî üstünlüklerini kabul ettirdikleri öne çıkarılmıştır. Bulgarların ise müdafaa gayesiyle inşa ettikleri sur, hendek ve çitlerden oluşan son derece kuvvetli savunma yapıları sayesinde Moğol saldırısını bertaraf ettikleri anlaşılmaktadır (Kargalov, 1973: 14).

Moğolların muhtelif bölgelerde gerçekleştirmiş oldukları askerî faaliyetlerine detaylı bir şekilde değinen Ermeni kaynakları, Karadeniz'in kuzeyindeki Moğol icraatlarına dair sınırlı bilgi sunmaktadır. Özellikle Bulgar-Moğol mücadelesinin izlerine dair kısa alıntılar haricinde nadirattan sayılabilecek birkaç Ermeni kaynağından bahsedilebilir. Burada değerlendirmeye dahil edebileceğimiz ender örneklerden biri Mhitar Ayrivanetsi Vakayinamesi'ndeki kısa bir haberdur. Kayda göre Ögedey, batı seferi öncesinde ordusunu üç büyük kola ayırmış ve bunlardan bir kol (kuzeye gidenler) Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçerek birçok ülkeyi harap etmişlerdir (Patkanov, 1869: 414). Bu pasajda, Moğol ordularının Tuna nehrini geçtikleri ve bir hükümdarın onlara karşı koymasına üzerine geri adım atmak zorunda kaldıkları bildirilir¹². Moğolların 1236 yılı dahilinde Ermenistan, Gürcistan ve Alban topraklarını ele geçirmelerinin anlatıldığı ilgili kısımda zikredilen nehrin adı ve direniş gösteren hükümdarın kimliği hususu açıklığa kavuşturulmalıdır. Moğolların Tuna boylarına ulaşması Rus knezliklerinin fethinden sonra gerçekleşmiştir. (1240'tan sonraya bu iniş tarihlemek gerekmektedir) Söz konusu dönemde bölgede Moğollar karşısında direniş gösteren ve başarı elde eden bir yöneticiye de rastlanmamaktadır. Ermeni kaynağındaki bilgi, Ögedey zamanında Kıpçak bozkırına memur edilen Moğol

---

¹² Patkanov'un Rusça tercümesine göre: "... kuzey kolu Hazar Denizi'nin yukarı kısımlarından ilerleyerek pek çok ülkeyi ayaklar altına aldılar ve Tuna Nehri'ni geçtiler. Alman imparatoru onlar karşısında durarak, (onları) geri çekilmeye zorladı". (Patkanov, 1869: 414). Tercümede nehir adı için; Дунай ve imparator için de алеманский terimleri kullanılmıştır. Ermeni kaynaklarındaki Moğollarla ilgili kısımları Galstyan'ın çalışmasından dilimize kazandıran İ. Kemalolu'nun tercümesinde de Mhitar Ayrivanetsi Vakayinamesine yer verilmiştir (Galstyan, 2005: 149-153). Buradaki tercümede nehir adını Dadup şeklinde görürüz.

keşif birliklerine karşı alınmış bir galibiyetle ilgili olmalıdır. Nitekim Rus yıllıkları yukarıda da yer verdiğimiz üzere bu tarihte bir Bulgar direnişini dile getirmişlerdir. Bu kayda en uyumlu hadise 1232'deki Bulgar-Moğol mücadelesidir. Açık bir şekilde müellif, bazı tartışmalı yer ve şahıs isimleri ile 1236 öncesindeki bir vakaya gönderme yapmaktadır.

Rus yıllıklarında yukarıda değindiğimiz 1229 ve 1232 yıllarındaki Moğol-Bulgar mücadelesinin ayrıntıları için Cüveynî ve Reşîdüddin'in eserlerine de bakmamız gerekmektedir. Ancak her iki eserin de yoğun bir biçimde üzerinde durdukları asıl savaşlar 1223 ve 1236 yılındaki büyük batı seferiyle alakalı gözükmektedir. Gerek Reşîdüddin gerekse Cüveynî, Ögedey'in han seçimiyle birlikte Batu'nun 1229 yılında Kıpçak, Bulgar, Rus bölgelerinin fethine memur edildiğini bildirmişlerdir ancak Cüveynî başka bir yerde Batu'nun seferi için yeni bir tarihleme bulunarak; "Ögedey Kağan, ikinci kurultayda henüz boyun eğmemiş olan ülkelerin durumunu görüştü" ifadesine yer vermiştir (Cüveynî, 2013: 246). Her iki eserdeki bilgileri ve Rus yıllıklarındaki kayıtları mukayese eden Zimonyi, doğulu müverrihlerdeki bilgi karmaşasının kaynağının Moğolların Gizli Tarihi'ndeki anlatı olduğunu ifade etmiştir (Zimonyi- Kuzembaev, 2014: 20). Cüveynî'nin karışık bir şekilde aktardığı Moğolların batı seferleriyle ilgili bilgilerde, Curmagun'un Ortadoğu seferine 30.000 askerle görevlendirilirken, Subutay ve Köketay adlı noyanların da eşit kuvvetlerle Kıpçak, Saksın ve Bulgar topraklarına gönderildikleri kaydedilmiştir. Bu seferin tarihlendirilmesine yönelik D'ohsson, Hammer-Purgstall ve Spuler 1228-1229 yıllarını önermişlerdir. Zimonyi, 1230-1231 kışında Moğol ordularının Azerbaycan topraklarına kavuşmuş olduğunu ve Lavrentev'deki kaydın işaret ettiği üzere karşılaşmanın 1232'de olabileceğini izah etmiştir. Ancak burada, Subutay'ın kuzey Çin'de savaşıyor olması dolayısıyla Cüveynî'nin verdiği isimler sorgulanmalıdır (Zimonyi- Kuzembaev, 2014: 22). Moğolların tecrübeli komutanı Subutay'ın 1229 ve 1232 Bulgar savaşlarına dahilini düşünmek zordur.

Rus yıllıklarında 1229 ve 1232 yıllarındaki mücadelelere dair ayrıntıların diğer kaynaklar tarafından etraflıca değerlendirilmemiş olması savaşların net bir kronolojisinin oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Bu yıllardaki seferlerin büyük bir fetih hareketiyle sonuçlanmamış olması veya nispeten daha küçük askerî birlikler tarafından gerçekleştirilmiş olması özellikle Moğol cenahından hadiseleri aktaran doğu kaynaklarında geniş yer bulamamalarına sebep olmuştur.

İtil Bulgar Devleti'nin Moğol Egemenliğini Tanınması

Moğolların Deşt-i Kıpçak'taki ilerleyişi, Bulgar mukavemeti nedeniyle diğer bölgelere nazaran daha sancılı ve yavaş bir hal almıştır. Cengiz'in buyruğuna sadık bir şekilde sefer politikalarını yöneten Ögedey Han, bölgenin Moğol kontrolüne girmesi hususundaki istekli tavrını sürdürdü. 1235 yılındaki büyük sefer arifesinde ağabey Çağatay'ın başlatmış olduğu bir gelenek gereğince, Altın

Uruğa mensup evlatların da harekate katılması uygun bulunmuştur ve kaynakların şahitliği doğrultusunda oldukça önemli isimler batıdaki sefere memur edilmiştir.

Batı yönünde gerçekleştirilecek Moğol seferine dair Reşîdüddin, Ögedey'in, Kitay topraklarının fethinden sonra, 1235 yılında (koyun yılı) topladığı kurultaydan söz eder. Buna göre Moğol önde gelenleri henüz isyanların sürdüğü ve tam anlamıyla işgalin tamamlanmadığı bazı uzak bölgelere seferler gerçekleştireceklerdir. Burada alınan kararlara göre Batu, Mengü ve Güyük Han ve diğer önde gelen noyanlar Kıpçak, Rus, Bular (Bulgar), Macar, Başkurt, As ve Sudak topraklarının fethi için hazırlıklara başlamışlardır (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 324). Kıpçak diyarına düzenlenen seferde yer alanlar; Tuluy'un en büyük oğlu Mengü ve kardeşi Böcek, Ögedey'in en büyük oğlu Güyük ve kardeşi Kadagan, Çağatay'ın oğulları Büri ve Baydar, kağanın kardeşi Kölgen ile Cuci'nin oğulları; Batu, Orda, Şiban ve Tangut idi. Gönderilen önemli emirler arasında 1223 seferi dolayısıyla bölgeyi tanıyan Subutay Bahadır da yer alıyordu (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 325). Buna göre toplanan Moğol ordusu Şubat 1236'da (Maymun yılı) yola çıkmıştır. Merkezden gönderilen orduların Cuci'nin evlatlarına ait birliklerle Bulgar boylarında buluşması 1236 sonbaharında gerçekleşmiştir. Reşîdüddin'in Bulgar bölgesinin muhasarasına dair anlatımında Batu, Borolday ve Şiban'ın ilk hücumu Başkurt bölgesine gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim burada Macar başbuğu için de kullandığı "kiral" ifadesine yer vererek, öncelikle bu bölgenin fethedilişi anlatılmıştır (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 326). Başkurt bölgesinin ardından Subutay'ın öncülük ettiği Moğol kıtaları Bulgar ve As topraklarına yönelmişlerdir.

Deşt-i Kıpçak yönünde gerçekleştirilecek askerî hareketin büyüklüğünü ve önemini gösteren bir diğer kaydı da Cüveynî'den okuyoruz. Onun aktarımına göre; "Ögedey Kağan, ikinci kurultayda henüz boyun eğmemiş olan ülkelerin durumunu görüştü. Batu'nun yönettiği bölgeye sınır olan Bulgar, As ve Rus bölgeleri, nüfuslarının kalabalık ve güçlerinin fazla olmasına güvenerek daha boyun eğmeyi kabul etmemişlerdi. O bölgelerin ülkeye katılmasına karar verdiler. Bunun için Ögedey Kağan, şehzadelerin çoğunu askerleriyle birlikte Batu'nun emrinde görevlendirdi. Bunlar arasında Mengü Kağan, kardeşi Böcek, Ögedey'in oğullarından Güyük ve Kadagan, diğer şehzadeler Kölgen, Büri, Baydar ve Batu'nun kardeşleri Orda, Tangut ve önde gelen emirlerden Subutay Bahadır vardı" (Cüveynî, 2013: 246). Cüveynî'nin aktardığı bilgilerde, Moğolların bu seferdeki öncelikli hedefleri için Bulgar, Rus ve As toplulukları öne çıkarılmaktadır.

Moğolların Gizli Tarihi de seferin ayrıntılarına değinerek organizasyonun kapsamını resmeder. Gizli Tarih'e göre; "Subutay'a takviye olarak başlarında Batu, Büri, Güyük ve Mönge ile pek çok diğer komutan Kanglı, Kıpçak ve Başkurtlara boyun eğdirdiler. İtil ve Yayık'tan sonra Meget'i aldılar ve Rusları yok ettiler. As, Sas ve Bulgar ahalisini tarumar ederek, Men-Kirmen, Kiev ve diğer şehirleri teslim aldılar" (SHM, 2001: 267; MGT, 1995: 195). Gizli Tarih'te

Batu, Mengü, Büri ve Güyük gibi Altın Uruğ mensupları bir süre daha bölgede kalırken Subutay ve birliklerinin geri döndüğü bilgisi de ilave edilmiştir.

Moğolların Gizli Tarihi'ndeki ayrıntılarda üç kent adı öne çıkar ki bunlar; Meget, Men-Kirman ve Kiva şeklinde kaydedilmişlerdir. Zimonyi, burada adı geçen Men- Kirman'ın, Rus yıllıklarında büyük kent olarak tanımlanan İtil Bulgar başkenti Bilyar olduğunu ifade etmektedir (Zimonyi, 2021: 145-157; Zimonyi, 2014: 331). Moğolların bölgede galebe çaldıkları bu üç büyük kentten ilk fethedilen Bulgar başkenti oldu. Meget olarak zikredilen Alan başkentinin (Magas) ele geçirilmesi ise 1239 yılını bulmuştur (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 326). Batu'nun önderliğini yaptığı Moğol kuvvetlerinin Kiev'i zaptı, Reşîdüddin'e göre dokuz günlük bir muhasaranın ardından 1240 yılında gerçekleşti (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 331). Cüveynî'nin kayıtlarında doğrudan 'Bilyar' adı geçmemiş ve müellif 'Bulgar' adını öne çıkarmıştır. Zimonyi, Bulgar kentinin yeniden başkent oluşunun Altın Orda döneminde gerçekleştirdiğini hatırlatarak, Bulgarların en kalabalık şehirlerinden biri olan şöhretli Bulgar kenti ile o dönemki merkez Bilyar'ın kaynakta karıştırıldığını düşünmektedir (Zimonyi, 2021: 153). Güyük Han'ın Moğol tahtına çıkışına tanıklık eden Plano Carpinili Johannes, Moğolların fethettiği araziye tanımlarken Bilerler ifadesini kullanmıştır. Seyyah burada, Moğol akınında en büyük zararı gören Bulgar başkenti (Bilyar) dolayısıyla Bilerler ifadesini öne çıkarmış olmalıdır (Johannes, 2022: 69).

1236 yılı sonbaharında İtil Bulgar ülkesinin sınırlarında olan kalabalık Moğol ordusu, aynı yılın kış mevsiminde İtil topraklarını fethetmeyi başardı. Bulgar ülkesinde yaşanan kargaşa ve savaş ortamını aktaran Cüveynî: "Bahar gelip Bulgar sınırında kararlaştırılan yere vardıklarında biriken kalabalıktan yer yerinden oynadı. Hayvanlar şimdiye kadar görmedikleri böyle bir kalabalık karşısında şaşkına döndü. Nüfusunun çokluğu ve kalesinin sağlamlığıyla ün salmış Bulgar'ı zorlu bir savaştan sonra ele geçirdiler" (Cüveynî, 2013: 246-247) satırlarına yer vermiştir. Doğudaki felaket haberini aktaran Lavretev Kroniğinde de: "Sonbaharda kafir Tatarlar, doğu ülkelerinden gelerek Bulgar topraklarına girdiler ve Bulgarların görkemli büyük kentini ele geçirerek, ateşe verdiler, yaşlılardan çocuklara ve bebeklere kadar herkesi katlettiler, mallarının çoğu götürüldü ve tüm ülke boyunduruk altına alındı" şeklinde hadise özetlenmiştir (PSRL, 1: 196). Yıkımın ayrıntılarına yer veren Troitskaya Kroniği'nde de şu ifadeler dikkat çekicidir; "(Tatarlar) bütün Bulgar topraklarını ve büyük kentini ele geçirdiler ve tüm kadın ve çocukları katlederek diğerlerini esir aldılar" (PSRL, 1: 221).

Macar Dominik keşiş Julian, batıya doğru ilerleyen Moğol ordusunun bir yıl yahut biraz daha fazla bir zaman zarfında beş büyük pagan ülkeyi boyundurukları altına aldıklarını aktarmaktadır. Bunlar; Saksın, Mari, Bulgar, Burtas ve Mordvin topraklarıdır (Zimonyi, 2014: 333). İtil Bulgar arazisinin zaptının ardından Moğolların Mordvin, Burtas ve Mari topraklarını ele geçirmesi Vladimir-Suzdal knezliğini işgale açık hale getirmiştir. Reşîdüddin'in anlatımına sadık kalacak

olursak o da 1237’de Batu, Orda, Berke, Ögeday’in oğlu Kadagan, Büri ve Kölgen’in Mordva, Burtas ve Ryazan’a karşı sefer tertip ettiklerini bildirmiştir (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 327).

Yukarıda sözünü ettiğimiz Chronica Maiora’da yer alan iki bölüm Bulgar ülkesinin Moğollar tarafından alınışına yer vermiştir. “Tatarların Memleketlerinden Çıkmaları ve Kuzey Bölgelerini Tarumar Etmeleri Hakkında” başlıklı kısımda ‘Büyük Hungariya’ olarak anılan Başkurt komşuluğundaki bölgelerin insansızlaştırıldığından söz edilmiştir (Özcan, 2013: 31). Doğu’daki yıkımları Julian’dan sonra batı dünyasına duyuran bu metin 1236 mücadelesine yönelik bazı ipuçları sunmaktadır. Müellif, “Macaristan Kralı ve Diğer Krallıklar Tatarlar Tarafından Nasıl Yenildiler” kısmında Moğol işgali karşısında beş Hristiyan ve bir Müslüman hükümdarın ortak hareketinden söz eder (Özcan, 2013: 33). Sözü edilen Müslüman hükümdar, kuvvetle muhtemel Bulgar hanı idi. Burada bahsedilen Hristiyan müttefikler ifadesi ile Rus knezliklerini kastettiği düşünülmüşse de bu dönemde Bulgarlara, Ruslardan herhangi bir destek gelmediğini, taraflar arasında sadece bir saldırmazlık mutabakatı olduğunu biliyoruz. Bu mutabakatın konusu da Rusların, Bulgar akınlarına son vermeleri yönündeydi. Julian ve Reşîdüddin gibi isimlerin yer verdiği Mordvin, Mari, Burtas ve Saksın gibi bölge idarecileri ittifak hususunda daha makul durmaktadır. Müellifin Müslüman ve Hristiyan kralların direniş çabasını aktardığı ve Moğolların geri çekilmek zorunda kaldıklarını bildirdiği haberde bu ortaklığın ne zaman gerçekleştiği önemli bir ayrıntıdır. Büyük Hungary’ya Moğolların girişini anlatan kısım 1236 çerçevesindeki gelişmeleri aktarıyor gibi gözükse de bu tarihlerde böyle bir vaziyetin yaşanmadığı bilinmektedir. Matthew’in İtil bölgesinin Moğollar tarafından ele geçirilmesinden sonra özellikle Bulgar topraklarında 1239’lardan itibaren baş gösteren bazı ayaklanmalara dair haberlere vakıf olması da zayıf bir ihtimaldir. Buradaki kısa süreli zaferi tanımlama noktasında en makul hadise 1232’de Rus yıllıklarının da şahitlik ettiği Moğol akınlarına karşı direniş çabaları olmalıdır.

Netice itibarıyla 1236 yılındaki Moğol seferi, üç asırdır bölgede devlet teşekkülüne sahip olan ve kültürel anlamda oldukça önemli bir mevkiye bulunan Bulgar siyasî varlığının sonunu kesin bir şekilde hazırlamıştır. Ancak Bulgarlar, Moğol egemenliği karşısında bazı isyan hareketlerine girişerek bağımsızlık arayışından vazgeçemediler. 1236’daki savaşın ayrıntısını sunan Reşîdüddin, zorlu Bulgar ve Başkurt bölgelerini tarif ederek, Moğol ordularının galip gelmelerine rağmen bölgede isyanların olduğunu gösterir (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 326). Çaman Irmağında toplanan Moğol ordularının As ve Bulgar memleketlerindeki fetihleri esnasında bölge emirlerinden Bayan ve Çiku adlı yöneticiler, Reşîdüddin’e göre daha önce Moğollara tabiiyet bildirmelerine rağmen daha sonra tekrar isyan hareketine girişmişler ve Subutay bir hamle daha yapmak zorunda kalmıştır (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 326). Moğol ordularının 1240 yılında yeniden Bulgar topraklarına müdahalesi bu tür bir teşebbüsün üzerine gerçekleşmiştir.

Bulgar – Moğol Savaşlarının Arka Planı: Ordular ve Şehirler

D. Sinor, Moğolların İran ve Doğu Avrupa'yı fethetmelerinin arka planında kişisel ihtirasların ve orduların kendi halinde bırakılmalarının payı olduğunu ileri sürmüştür (Sinor, 1999: 1). Ancak Zimonyi, haklı bir şekilde bu duruma itiraz ederek, 1220'lerdeki keşif seferleri ve Kalka Savaşı'ndan sonra Moğolların bölgeyi fethetmek için müthiş hazırlıklar içerisine girdiklerini hatırlatır (Zimonyi, 2014: 332). Yukarıda da değindiğimiz üzere henüz Cengiz hayatta iken başlayan Doğu Avrupa'ya sefer girişimleri “yasa” gereğince ardılları tarafından da önemsenmiş ve Moğol orduları planlı bir şekilde bölgedeki ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim Kargalov'a göre, Subutay'ın Cengiz Han tarafından Doğu Avrupa'ya gönderilmesi daha sonraki büyük istilanın rotasını belirlemek gibi bir gayeyle ilgiliydi (Kargalov, 1973: 13). Moğolların batı seferlerine dair güncel yaklaşımlar bu hareketlerin iki ana hedefinden bahseder. Buna göre öncelikli hedefler Cuci evlatları için uygun bir yurt arayışı ve Kıpçakların itaat altına alınması meseleleridir. T. May, bunlara ilave olarak vaktiyle Subutay'ı uzaklaştırıp, Moğol tabiliğini reddeden Bulgar sorununu da bunlar arasında gösterir (May, 2021: 169).

Tarihi kaynaklardaki veriler Doğu Avrupa'daki Moğol ilerleyişinin aşamalarını analiz etme imkânı vermektedir. Moğol seferleri belli bir plan dahilinde gelişme göstermiştir ki Julian'ın kayıtları da bunu destekler mahiyettedir. Bu anlamda Moğol seferlerinin zamanlamasına dair şu satırları dikkate değerdir: “(Tatarların gelmesi üzerine topraklarından) kaçmış olan Ruthenler, (pagan) Macarlar ve Bulgarların bize taşıdıkları haberlere göre onlar ırmakların ve bataklıkların kışın donmasını, öylelikle tüm Rusya'yı veya Ruthenlerin topraklarını pek çok kalabalıkla kolayca tarumar etmeyi bekliyorlar.” (Özcan, 2010: 96-97; Zimonyi, 2014: 332).

Moğol askerî sanatı ve stratejisinin inceliklerini görebileceğimiz batı seferleri esnasında, Doğu Avrupa'nın bozkır örtüsü de Moğol ilerleyişi için adeta bir avantaja dönüşmüştür. Bulgar'ın zaptının ardından Rus topraklarındaki Moğol seferlerini değerlendiren May, donmuş ırmakların dahi onlar için bir engelden çok adeta yol işlevi gördüğünü söylemektedir (May, 2021: 172) Üstelik Moğollar, Orta Çin ve Orta Doğu'daki bazı muhasaralarda da kullanmış oldukları bazı kuşatma silahlarına sahiptiler. Onları bölgede yavaşlatan tek unsur bozkır ordularının yapısını haiz Bulgar ve Kıpçak gibi Türk topluluklarının hamleleri olmuştur. Bu gibi topluluklar ile mücadelede de Moğollar, onları ittifaklardan arındırmayı bilmişlerdir (Kıpçak-Alan gibi). 1220'lerde gerçekleştirilen keşif seferleri bir Bulgar yenilgisini ihtiva etse de Moğolların büyük batı seferi için adeta bir prova vazifesi görmüştür. 1235'te yola çıkan Moğol ordusunun tertibi, bölgede farklı kollardan ilerleme kaydedilmesi bu durumu gösteren unsurlardan biridir. Bu ilerleyişte Moğol istihbarat ağının da son derece titiz işletildiği görülmektedir. Rus topraklarına yönelen Moğol ordusu, knezliklerin birliktelikten yoksun olduklarını biliyorlardı (May, 2021: 171).

İtil Bulgarları konusunda önemli çalışmalara imza atan Izmaylov, Bulgar topraklarının işgali esnasında Bilyar'ın hedef alınmasının tesadüfi olmadığını belirterek bunu Cengiz ve evlatlarının askerî stratejilerinin temeli olarak değerlendirmiştir (Izmaylov, 2022: 396). Tüm ülkede direnişi zayıflatma noktasında bu önemli bir adımdı ve Moğollar hedeflerine ulaşmak için daha önceki yıllarda bazı sınır arazilerini elde ederek hazırlıklarını tamamlamışlardı. Direnişin kırılması ve psikolojik harbin bir aracı olarak rakiplerine “korku” aşılması noktasında Moğolların bölgede başvurduğu taktiklerden biri de özellikle mukavemet gösteren yerlerde büyük kıyımların yapılması idi. Bu hususta kaynaklar İtil Bulgar ülkesinin zaptı esnasında nüfusun ciddi oranda azaldığını gösteren kayıtlar içermektedir. Subutay'ın ikinci Bulgar seferindeki eylemleri pek çok araştırmacı tarafından bir intikam ve geçmiş başarısızlığı örtme motivasyonu da ilişkilendirilmiştir (Gafarov, 2012: 93).

Moğol ordularının İtil Bulgarı zaptı konusunda tarihi kaynakların yanı sıra, hanlığın sahip olduğu geniş bölgelerde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar da önemli ayrıntılara işaret etmektedir. Araştırmalar, işgal ordularının Bulgar'ın fethi arifesinde ülkenin güneydoğu ve güneybatısındaki Ural-Voronej mntikasına yayıldığını gösteriyor. Merkezî Kama bölgesinin sağ kıyısında kalan Bulgar büyük merkezleri fethedildikten sonra Moğol ordularının, 1236 yılı sonuna kadar Kama'nın soluna geçmediği düşünülmektedir. Bölgede 11. yüzyıldan beridir Kama hattındaki ticareti kontrol altında tutabilmek adına inşa edilmiş bir dizi askerî müstahkem mevki olmasına rağmen buralarda askerî saldırıların izleri görülmemiştir (Rudenko, 2014: 137). Bu bulgular daha sonraki Moğol fetihlerini anlatan tarihi kaynaklarla da uyum içindedir. Nitekim Reşîdüddin, Başkurt ve Bulgar bölgelerinin fethinden sonra çıkan isyanları bildirerek, Batu'nun kontrol ettiği Moğol ordularının yeni hareketinin (Burtas ve Ryazan bölgelerinin fethi) 1237 yılında (tavuk yılı) gerçekleştirdiğini nakletmektedir (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 326-327).

Moğolların, Bulgar memleketlerini fethi noktasında üzerinde pek durulmayan hususlardan biri de bazı Bulgar yöneticilerinin henüz Cuci hayatta iken onunla irtibat kurmaları ve aralarında bir antlaşmaya vardıkları yönündeki iddialardır. Miftakhov, Bulgar hanlarından Çelbir'in tüccarlar vasıtasıyla, Moğol mirasını evlatları arasında pay eden Cengiz Han'ın paylaşımından memnun olmayan Cuci ile temas kurduğunu aktarır (Miftakhov, 1998:477). Bu bilginin işlendiği çalışmalarının kaynağı orjinalliği noktasında haklı şüphelerin var olduğu Cafar Tarihi adlı eser gibi gözükmemektedir¹³. Gazi Barac gibi birtakım tarihleri ihtiva eden Cafar Tarihinde Moğolların 1223 ve 1236 yıllarındaki faaliyetleri ve Bulgar ilişkileri üzerinde uzun uzun durulmuştur. Cafar Tarihi'nin öne çıkardığı ayrıntılar özellikle 1230'larda Bulgarlar arasında bir iktidar mücadelesinin yaşandığına

¹³ Esere yönelik değerlendirme ve ayrıntılar için D. Koç'un “Türk Tarihinin Sahte Bir Kaynağı: Cafer Tarihi ve Orta İdil Boyunun Moğol İstilasısı Öncesi Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı çalışmasına bakılabilir.

yöneliktir. Burada da açık bir şekilde 1223 yılının devamı olan seferde Çelbir adlı hanın, Moğollara Kıpçaklarla savaşlarında yardım edeceği ve karşılığında Bulgar beldelerine dokunulmayacağı yönünde anlaşığına dair bir kayıt yer almaktadır (Cafar Tarihi, 1993: 157). Bu kaynağa göre Cengiz'in varislerinden biri olan Ögedey, Cuci'nin bu girişimini öğrenerek durumu ulu hana bildirmiş ve Cengiz de güvendiği adamı Subutay'ı üç tümen askerle bölgeye sevk etmiştir (Cafar Tarihi, 1993: 157). Rus ve Kıpçak ordusuna galebe çalındıktan sonra Bulgar yurduna yönelen Subutay'ın ordu sayısı için tartışmalı kaynağımız 20.000 atlıdan bahseder. Buna karşın Çelbir'in Kermek'te toplanan müdafaa güçleri için verilen rakam 24.000 kadardır (Cafar Tarihi, 1993: 160). Cafar Tarihi Bulgar-Moğol savaşının son ve büyük perdesi için de bu kez Moğollar arasındaki bir rekabeti işleyerek, Ögedeyoğulları ile Cuci evlatları arasındaki anlaşmazlığa değinir. Kaynağa göre bu seferki Bulgar-Moğol savaşının kaderine yön veren isim Gazi Barac'tır. Ögedey ile anlaşan Gazi Barac, Cuci evlatlarının sonunun Bulgar kılıcıyla olması hususunda ulu hanlık makamı ile hemfikirdir. (Cafar Tarihi, 1993: 170). Buna göre Barac, henüz Moğol işgali tamamlanmadan Ögedey tarafından "emir" unvanı ile yönetici tayin edilmiştir. Bulgar tarihi araştırmalarında oldukça ehemmiyet arz eden Bulgar devri sikkeleri zaman zaman İtil Bulgarlarında aynı anda iki emirin adının rastlandığı örnekleri gösterir. 970-980'lerde biri Suvar biri de Bulgar kentinde olmak üzere iki emir adına tesadüf edilmektedir (Gafarov, 2012: 70; Muhamedev, 2019: 64) ancak Moğol fetihleri döneminde Bulgar'da böyle bir ayırımın yahut iç mücadelenin izlerini teyit edebileceğimiz başka kaynak bulunmamaktadır. İtil Bulgar'daki olası bir dahili anlaşmazlığa işaret edebilecek tek ayrıntı Egorov'un da dile getirdiği üzere başkent Bulgar'dan Bilyar'a nakli sürecindedir (Egorov, 2022: 143).

Moğol istilası arifesinde Doğu Avrupa'nın en güçlü devletlerinden birine sahip olan Bulgarlar, Moğol kasırgasına karşı Rus yahut geniş bir bölgede konar-göçer yaşamı sürdüren Kıpçaklara nazaran daha hazırlıklı bir görüntüyle karşımıza çıkar. 1223'te Kalka'daki gelişmeleri yakından takip eden Bulgarların, Moğol saldırı taktiklerine vakıf olmaları ve belli bir hazırlık dönemi yaşamaları ilk başarılarının arka planında yatan sebeplerden birisidir (Zimonyi, 2014: 327). İtil Bulgarlarının ordu ve savaş stratejilerine dair yapmış olduğu bir çalışmada İzmaylov, özellikle 12. asrın ikinci yarısından sonra Bulgarların, benzersiz savunma taktikleri geliştirdiklerini bildirmektedir (İzmaylov, 2012: 257). Düşmanı yorarak karşı saldırı sürecinin başlamasına imkân verecek bu türden müdafa manevraları Ruslara ve 1223'te Moğollara karşı aktif bir şekilde uygulanmış ve uzun süreli direnişi mümkün kılmıştır (Sitdikov vd., 2015: 172).

Macar Dominik keşiş Julian, Moğol ordusunun sayısına dair abartılı rakamlar vererek, 135.000 Moğol ve 260.000 köleden bahseder (Zimonyi, 2014: 332). İşgal hareketine girişen Moğol ordusunun nüfusu 130.000 olarak verilmiştir. Bulgar'ın fethini tamamlayan Moğol ordusunun Rus topraklarına girişini anlatan Rus tarihçilere göre Moğol ordusunun askerî mevcudiyeti 1237 sonlarında on dört tümene kavuşmuştur (Gafarov, 2012: 93). 1235 kurultayı sonrasında harekate

başlayan Moğol ordularının iki büyük koldan ilerlediği kaynaklarda müşterek bir biçimde anlatılır¹⁴. Zimonyi, bu veriler üzerinden Moğol kuvvetlerinin sekiz tünden oluştuğunu ve fethedilen halklardan da yardımcı birliklerin bu kuvvetlere dahil edildiklerini düşünmektedir (Zimonyi, 2014: 332). Bulgar'ın düşüşü öncesinde Moğolların Başkurt topraklarını zaptını anlatan Reşidüddin, Batu'nun karşısında 400.000 askerin hazırlıklı olduğunu bildirir ve Moğol ordusunun bu rakamdan çok daha aşağıda bir nüfusa sahip olduğunu nakletmiştir (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 325). Reşidüddin'in savunma için vermiş olduğu rakamın abartılı olduğu gayet açıktır. Müellifimiz, saldırı kuvvetlerine dair, Şiban'ın 10.000 öncü atlıya sahip olduğunu ifade ederken Batu ve Borolday'ın kontrol ettikleri birliklere dair bir rakam zikretmez. Bölgeyi kuşatan Borolday'ın da bir, Batu'nun ise birden fazla tümene sahip olacağını düşünürsek, Zimonyi'nin ifade ettiği sekiz tümenlik rakamın gerçeğe yakın bir hesaplama olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim batı seferine girişen Moğol ordusu bölgede iki büyük kola ayrılmışlardı. Bir takım tarihi verileri ustalıkla kullandığı anlaşılan Cafar Tarihi'nin müellifi de trajik bir hikayeye birlikte Subutay'ın Bilyar'a saldıran askerinin sekiz tünden oluştuğunu 170.000 kadar da Kıpçak yardımcı askerinin olduğunu aktarmaktadır (Cafar Tarihi, 1993: 173). Rus kroniklerinden Bilyar'ın fetih tarihine dair ayrıntıyı dahi kaçırmayan Cafar Tarihi¹⁵, Bilyar'ın kuşatılması esnasında 400.000 Bulgar'ın hayatını kaybettiğini aktarır ancak bunların birçoğu kentin teslim olmasından sonra Moğollar tarafından kılıçtan geçirilmiştir. Müellif, Bilyar'ın savunmasında 25.000'i silahlı olmak üzere kentte 200.000 kişinin toplandığını kaydetmiştir (Cafar Tarihi, 1993: 173). Gafarov, kaynaklarda Moğol işgali esnasında Bulgarların neredeyse tamamının katledildiğine dair bilgilerin bulunduğu dikkat çekmiştir (Gafarov, 2012: 93).

1236 yılına kadar Moğollara karşı savunma başarısı gösteren Bulgar ordusuna baktığımızda, İzmaylov, kaynaklardaki dağınık verileri karşılaştırarak ordu nüfusunun 50.000'e ulaştığını düşünür (İzmaylov, 2012: 256). Moğol işgaline karşı 1223'ten beri hazırlanan Bulgarların özellikle bozkır sınırına yoğunlaştırdığı savunma önlemleri Moğol ordusunun sayıca üstünlüğü karşısında sonuçsuz kalmıştır (Kargalov, 1973: 15). 10 ve 11. asra dair bir dizi kaynakta iki büyük Bulgar kentinden 10.000'er kişilik ordunun çıkarılabildiği vurgulanmaktadır

---

¹⁴ Bu hususta Julian'ın raporu, Karadeniz'in kuzeyindeki Moğol ordusunun dört kola ayrıldığını anlatır. Bu rapora göre; "Doğudan kopup gelen ve dört kısma ayrılmış bulunan ordunun gerçekliğini hissetmeye çok yakınız. Birinci kısım Rusya sınırındaki İtil Irmağı'nın Suzdal yakınına doğru doğusunda. Diğer kısım bir diğer Rus krallığı olan Risen (=Ryazan) sınırlarının güneyine doğru ki bu krallığı(n sınırlarına) saldırıyorlardı. Üçüncü kısım bir diğer Rus krallığının bulunduğu Orgenhusin kalesinin yakınlardaki Den Irmağı'nın karşı istikametinde bekliyorlardı" (Özcan, 2010: 96).

¹⁵ Başkent Bilyar'ın kuşatılması, Gazi Barac ve Altınbek arasındaki muhalefet ve Bulgar-Moğol ilişkilerine dair son derece ilginç ayrıntılara yer veren kaynakta Rus kroniklerine de atıfta bulunulmuş ve fetih tarihinin onlar tarafından 5 Kasım 1236 olarak kaydedildiği bilgisi sunulmuştur (Cafar Tarihi, 1993: 175).

(Sitdikov vd., 2015: 171). Moğol çağına kadar İtil Bulgar ordusunun sahip olduğu asker miktarında belli bir artışın yaşandığı gözlenirse de bu genel nüfus artışına nispetle yetersiz oranda bir büyümedir. Kaynaklardaki veri eksikliği net rakamlar belirleyebilmenin önüne geçerse de seferberlik halinde, 12-13. asırlarda Bulgar ordusunun azami 45-55.000 civarına ulaşabildiği düşünülmektedir (Sitdikov vd., 2015: 171). Doğu Avrupa'daki diğer Türk topluluklarının askerî yapıları ile mukayese ettiğimizde İtil Bulgar ordusunun daha çok savunma odaklı bir karakterde olduğunu da söylememiz gerekmektedir.

Moğol seferleri öncesinde İtil Bulgar ülkesi dönem kaynaklarının müşterek bir biçimde bildirdiği üzere canlı şehir hayatına sahip bir bölge idi. Hiç kuşku yok ki; önemli ticaret ağlarının kavşağında bulunan İtil Bulgar topraklarında devrin şöhretli şehirlerinin yükselişinde bu ekonomik refahın ciddi bir katkısı vardı. Yalnızca ticaret aracılığı ile giderek zenginleşen ve kalabalıklaşan Bulgar kentlerinin yanında İtil Bulgar askerî stratejisinin bir yan ürünü olarak birçok orta ve küçük ölçekli savunma kasabaları da kurulmuştur. Bulgarların sahip oldukları kent ve kasabalar noktasında R. G. Fahrutdinov, A. M. Gubaydullin ve F. Ş. Huzin gibi isimler oldukça ciddi araştırmalara imza atmışlardır. Fahrutdinov, sınıflandırmasını yaptığı 38 Bulgar kasabasından bahsederken, Huzin; 7'si büyük, 22'si orta ölçekli ve 6'sı da küçük olmak üzere toplamda 35 birime işaret etmiştir (Nigamaev – Kornilova, 2023: 2). Yakın zamanda yapılan bir çalışmada, İtil Bulgarlarının Moğol öncesi dönemde sahip oldukları kent ve kasaba sayısı hususunda oldukça titiz bir yaklaşımla; 8'i büyük, 21'i orta ölçekli ve 13 tane de küçük ölçekli yerleşim yeri tespit edilmiştir (Nigamaev – Kornilova, 2023: 7). Burada bahsi geçen küçük kasabalar 1.2 – 10.8 hektar arasında değişen büyüklüklere sahip olmakla birlikte, Moğol seferlerinde önemli birer üs işlevi gören merkezlerdir¹⁶.

Sözünü ettiğimiz Bulgar kentlerinden Moğol seferleri arifesinde en büyük olanı Bilyar kenti idi. Nitekim işgalin de en acı sonuçlarını o dönemde başkentlik vazifesi gören Bilyar kentinin yaşadığı anlaşılmaktadır. Bulgarlar, özellikle Rus saldırıları karşısında 12. asırda başkentlerini Bulgar'dan buraya nakletmişlerdi (Vásáry, 2002: 267). Bulgar-Moğol savaşları esnasında gerek batı gerekse doğu kaynaklarının kent isimlerini zikretme hususunda cimri davrandıklarını ancak özellikle Bilyar gibi büyük merkezlerdeki yıkım haberlerini kaçırmadıklarını ifade etmeliyiz. Bulgar yurtlarının Moğol işgaline uğramasının ardından Moğol dünyası ile irtibat kuran batılı seyyahlar yalnızca Bulgar kentinin adını öne çıkarmışlardır. Vásáry, İtil üzerinde kolaylıkla ulaşılabilen bu kentin haricinde, İtil ve Kama boyunca uzanan diğer kentlerin çoğunlukla Müslüman tüccarlar ve Ruslar için ilgi çekici olduğunu ve 1300'lerden önce Batı Hristiyan dünyasının yaklaşık 15 İtil Bulgar kentinden yalnızca Bulgar'dan haberdar olduğunu

¹⁶ Nigamaev ve Kornilova'nın çalışmasında bu bağlamda tespit ettikleri kentler; Elabuga, Alekseyev (Tuhçin), Balimer, Cuketav, Batı Voykin, Kazan, Kirmen, Kriüşü-II, Nijnekaçeyev, Nohrat, Tubylgytau, Çallı, Çertov (Nigamaev – Kornilova, 2023: 5).

vurgulamaktadır (Vásáry, 2002: 265). Bu bağlamda Macar rahip Julian'ın, Bulgar bölgesinden bahsettiği satırlarda 40 tahkimatlı kalesinden ve bir anda 40.000 zırhlı asker çıkarabildiklerin bahsetmesi ilgi çekicidir (Özcan, 2010: 96).

Küçük Çeremşan Nehri'nin solunda bulunan Bilyar kentine yönelik araştırmalar, 800 hektara ulaşan yüzölçümü ile bu şehrin 11-13. yüzyıllarda İtil Bulgar ülkesinin en büyük kenti olmakla kalmayarak dönemin diğer başkentleri ile de kıyaslanabilir nitelikte olduğunu göstermiştir. 10. asrın ilk yarısından beri var olduğu düşünülen kentte gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar Bilyar'ın kültürel anlamdaki zenginliklerinin yanında Bulgar askerî gücünü ve potansiyelini değerlendirmeye imkân verecek savunma sistemlerini de ortaya koymaktadır. Bilyar'da en erken tarihli tahkimatların nispeten küçük bir set, çitler ve hendekten ibaret olduğu görülürken bunların sonraki evrelerde oldukça karmaşık bir yapıya dönüştüğü anlaşılmıştır (Şakirov vd., 2017: 134). Şehrin son dönemlere doğru sahip olduğu karmaşık sur yapılarını inceleyen araştırmacılar bu yapıları döneminin en ileri mühendislik ürünü olarak tanımlamışlardır (Şakirov vd., 2017: 134) Moğol fetihleri öncesinde şehri çevreleyen eski surların bir kısmının güçlendirildiği, bunun yanında hızlı bir şekilde inşa edilen ve daha zayıf bir nitelikte olan yeni surların da ilave edildiği anlaşılmaktadır (Şakirov vd., 2017: 134).

Mevcut araştırmalar Moğolların, Bulgar topraklarını fethi esnasında ahşap surlarla çevrili birçok Bulgar kentinin yangınlarla yok olduğu üzerinde durmaktadır (Kargalov, 1973: 15; Gafarov, 2012: 93). Moğolların Bulgar kentleri üzerindeki tesirini anlama noktasında Gafarov oldukça can alıcı bir hususa işaret ederek, Moğol işgaline uğrayan Rus kentlerinin bir süre sonra yeniden canlandığına değinmiş buna karşın Bulgar şehirlerinin uğradığı yıkım dolayısıyla tekrar toparlanmasının çok güç olduğunu bildirmiştir (Gafarov, 2012: 94). Bu açıklamaya ilave olarak, Moğol ilerleyişi karşısında daha büyük yıkıma muhatap olan şehirlerin, İzmaylov'un da dile getirdiği gibi başkentler olduğunu görüyoruz. Örneğin, Moğol işgalinden beş yıl kadar sonra Kiev'den geçen Johannes, şehre dair oldukça karamsar bir tablo çizmiştir. Seyyahın ifadelerini hatırlatacak olursak: "... Rusya'nın merkezi olan Kiev'i kuşattılar. Ve uzun süren bir kuşatmanın ardından burayı ele geçirip kent ahalisini de katlettiler. Bu topraklardan geçtiğimiz sırada ovaya öylece dağılmış halde ölmüş insanlara ait sayısız kafatası ve kemiğe tesadüf ettik Bir zamanlar kent son derece büyük ve kalabalıktı, ancak şimdi neredeyse bir hiç seviyesine gelmiş durumdadır..." (Johannes, 2022: 68). Buna karşın Novgorod gibi yerlerde direniş yaşanmaması bazı kentleri korudu. Bulgar topraklarında ise başkent Bilyar ile birlikte nüfus bakımından kalabalık olan diğer şehirlerde de yıkımın boyutları büyük oldu.

Başkent Bilyar'dan başka Moğol istilası öncesinde büyük bir zanaat merkezi olan Bulgar kenti (eski başkent) de Moğol seferlerindeki tahribattan kaçamamıştır. Çiftli tahkimat sistemine sahip olan Bulgar kenti diğerlerinde olduğu gibi ahşap iç kaleye sahipti (Koç, 2021: 287). 1236 yılındaki fetihden sonra Moğollar bir süreliğine bu kenti yeniden başkent olarak kullanmaya başladılar.

Buna bağılı olarak, kente yönelik arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkarılan bulguların çoğunun Moğol dönemine ait olduğu görüldü (Koç, 2021: 287). Altın Orda idaresinde, Saray Őhrinin inşasına kadar hizmet veren Bulgar kenti, Berke Han zamanında Sarayla birlikte kullanılmaya da devam etmiştir (Gafarov, 2012: 96). Bulgar kenti vaktiyle İtil Bulgar hanlarının darphanesi işlevine de sahipti ve bu özelliğini Altın Orda döneminde de bir süre daha sürdürdü. Yeni yönetimin de ilk sikkeleri bu kentte kesildi. Bir süre sonra özellikle XIV. asrın ikinci yarısında Altın Orda'da yaşanan i mücadeleler neticesinde kent önemini giderek yitirmiştir (Egorov, 2022: 136).

İtil Bulgar ülkesinde büyük lekli Őhirler arasında zikredebileceğimiz bir diğer kentimiz Suvar'dır. Bölgenin kadim Őhirleri arasında yer alan Suvar, pek çok Arap ve Fars tarihi kaynağında sözü edilen bir kent idi. Bulgar-Moğol savaşı diğer büyük kentlerde olduğu gibi Suvar'da da etkisini gösterdi. Altın Orda hkmeti Bulgar Őhrinde olduğu gibi burada da kısımlı onarım faaliyetleri gerçekleştirmişse de kent bir önceki dönemdeki ekonomik ve siyasi rolünü bir daha oynayamamıştır (Egorov, 2022: 137). Bölgenin fethinden sonra bir süre daha ayakta kalan Suvar'ın 14. asırdan itibaren önemini yitirdiği anlaşılmaktadır (Koç, 2021: 293).

Bulgar ülkesinin doğu sınırlarında bulunan Cuketav Őhri de İtil Bulgar döneminin önemli kentleri arasında gösterilebilir. Moğol ordusunun ilerleyişi esnasında stratejik bir konumda bulunan kente yönelik kazı çalışmaları tepe kalesinde ve yerleşim alanlarında büyük bir askerî tahribatın izlerine ulaşmamıştır. Bu nedenle Őhrin savaşmadan teslim olduğu doğrultusunda düşünceler mevcuttur (Rudenko, 2014: 137). Cuketav kenti Altın Orda ağında yeniden canlandırılmaya çalışılarak 14. asırda bölgenin büyük merkezlerinden biri haline kavuşturulmuştur (Egorov, 2022: 136).

İtil Bulgar topraklarında Moğol istilasının izlerini değerlendirebilmemiz yukarıda sözünü ettiğimiz dönemin önemli merkezlerinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarla mümkün olmaktadır. Bu hususta uzunca bir süredir Bilyar, Bulgar, Suvar gibi eski yerleşim yerlerinde gerçekleştirilen araştırmalarda Moğol savaşları esnasında sözünü ettiğimiz kentlerdeki yangın katmanları da ortaya çıkarılmıştır. Buna karşın İtil Bulgar yerleşimlerine yönelik çalışmalar pek çok kent ve kasabanın varlığını ortaya koysa da ülkenin belli bölgelerindeki, nispeten daha küçük ölçekli yerleşim merkezlerinin süreci daha hafif atlattığını yahut işgal öncesinde önemini yitirdiğini göstermektedir. Örneğin Kazanka (Kazansu) havzasındaki kalelerde işgalin izlerine rastlanmamıştır (Rudenko, 2014: 136). Rudenko'nun tespitlerine göre Alekseevskoye, Murzihinskoye ve Ostolopovskoe'deki kazı sonuçları Kama Nehri'nin sol yakasında bulunan kale, küçük ölçekli kasaba ve müstahkem kırsal mevkiilerin bir kısmının henüz 12. yüzyılın ikinci yarısında ciddi ölçüde hasar görmüş olduğunu ve Moğol savaşlarında önemli bir askerî potansiyele sahip değillerdi (Rudenko, 2014: 137). Merkezî Trans-Kama topraklarında yer alan yerleşim birimlerinin ise çoğunun Moğol tahribatına muhatap kaldığı görülür. Nitekim nüfus yoğunluğu, ticarî ve

askerî merkezler bakımından en canlı bölgeler buralar iken özellikle kuzeye doğru uzanan Bulgar bölgeleri Moğollar açısından bir tehdit arz etmemekteydi. Bu yüzden işgalin tahribatı sözünü ettiğimiz alandaki Bilyar, Bulgar ve Suvar kentlerinde daha büyük boyutlarda yaşandı.

Sonuç

İtil ve Kama boylarını 7. asrın ikinci yarısından itibaren gerçekleştirdikleri kademeli göçlerle yurt tutan Bulgar boyları devletleşme aşamalarını tamamlayarak hızlı bir yükseliş dönemi yaşamışlardır. Ticaret yollarının kavşağı konumunda bulunan bölgede, ekonomik refahla birlikte Bulgar Devletinin gücü bir hayli artmış ve İtil Bulgar yurdu kalabalık şehirlerin yükseldiği bir vaziyete bürünmüştür. Güvenilir yazılı kaynakların ve nümizmatik verilerin desteklediği üzere, Almuş adlı bir lider ile birlikte İtil Bulgar ülkesi inanç noktasında da bir yeniliğe imza atarak en kuzeydeki İslam devleti olma niteliğine kavuştu. Almuş'tan sonra gelen idareciler de bu inanca bağlılıklarını sürdürdü. Bununla birlikte bölgede İslamiyet'in tanınmasında son derece etkili olan; doğudaki topraklarla ticaretin sürdürülmesi, bir devlet politikasına dönüştü. İtil Bulgar topraklarına komşu olan topluluklarla inşa edilen ilişki biçimlerinde de bu politika etkili oldu ve bunun bir sonucu olarak İtil Bulgarları çoğu toplulukla münasebetleri ılıman bir havada tutmaya gayret etti. Bozkır orduları özelinde değerlendirdiğimizde Doğu Avrupa'daki diğer Türk kavimlerine nazaran, İtil Bulgarları daha çok savunma nitelikli ordulara sahip oldu, kalabalık şehirlerin korunması hususunda önemli savunma teknikleri geliştirdiler. İtil Bulgar toplumunun askerî karakterine yönelik yapılan çalışmalar ordu yapısının kendi dönemi içerisinde gelişmişliğini gözler önüne sermektedir. Bu görüntü içerisinde yaklaşık 3 asırdır devam eden devlet teşkilatı ve güçlü Bulgar ordusu, 1223-1236 yılları arasında Moğollar karşısında bir sınava tâbi kaldı. İlk mücadelelerde belli bir başarı gösteren Bulgar ülkesi, Moğolların son büyük batı seferinde (1236) teslim olmak zorunda kaldı. Moğollar karşısında alınan mağlubiyete rağmen Bulgar ordusunun geliştirmiş olduğu savunma taktik ve teknikleri mücadeleleri anlatan kaynaklar ve arkeolojik çalışmalarda elde edilen bulgularla anlaşılmaktadır. Bulgarların, Moğol işgali öncesinde uzun süren Rus knezlikleri ile savaşlarında da önemli başarılar elde ettikleri görülmektedir. Bulgar yöneticilerinin Moğol savaşları esnasında çok kalabalık bir ordu gücüne sahip olmadıklarını düşünüyoruz. Bunun yanında Moğol işgalinin ikinci aşamasında hedef olacak Rus knezliklerinin Bulgar direnişine aktif bir katkı sağlamadığını bildirmeliyiz. Bulgar komşuluğunda bulunan Başkurtlar ile önceki Moğol seferlerinde dağıtılan bazı Kıpçak uruğlarından İtil yöneticilerinin faydalandığı söylenebilir. Ayrıca, bölgede üç asırdır İslam inancına sadık kalan Bulgar hanlarının herhangi bir cihad çağrısı yahut müttefiklik kurma girişimlerine dair de elimizde veri bulunmamaktadır.

1220'lerden itibaren başlayan Deşt-i Kıpçak seferlerinde Moğol ilerleyişi karşısında en büyük direniş Bulgar ülkesinde olmuştur. Moğolların 1223'te

birleşik Kıpçak-Rus ordusunu mağlup ettikten sonra İtil boylarına yönelmesi Bulgar-Moğol mücadelelerinin ilk aşamasını teşkil eder. Mevcut bilgiler dahilinde ilk karşılaşmanın galiplerinin Bulgarlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu tarihten sonra Moğol tahtında yaşanan değişikliklere rağmen Moğollar batıdaki emellerinden vazgeçmediler ve Bulgarlarla birkaç çarpışma daha yaşandı. İncelemiş olduğumuz bu çarpışmalarda da Bulgarların özellikle sınır bölgelerinde başarı sağladıkları anlaşılmaktadır. Bulgar-Moğol mücadelesinin son perdesi olan 1236 yılındaki savaşta ise Moğollar galip gelmeyi bilmişlerdir. Çalışmada mercek altına aldığımız bu periyot her iki tarafın ordu ve strateji anlamındaki hamlelerini göstermektedir. Moğolların büyük batı seferinde ordularını tanzim etmeleri, görev alan noyan ve asilzadeler önceki tecrübelerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bulgar tarafında ise ilk çarpışmalarda Moğol askerî manevralarına vakıf olmaları ve istihbarat ağları sayesinde özellikle şehir savunmalarına yönelik aldıkları önlemler savaşların seyrine etki etmiştir. Bölgedeki Bulgar direnişi her şeyden evvel Doğu Avrupa'daki Moğol işgalini geciktirmiştir. Bunun yanında savaşlar sonunda ciddi bir nüfus kaybı yaşanmasına rağmen Bulgar mülkleri üzerinde yükselecek olan Altın Orda Devleti'nin bir parçası haline gelen Bulgarlar, yeni etnik sürecin bir parçası olmuşlardır. Etnik kimliğin yanında Bulgarların uzun süredir mensup olduğu İslam inancı da yeni dönemde varlığını muhafaza edebilmiştir. İlk Altın Orda hanlarından Berke'nin İslamiyet'i kabulü de bu hususta belirleyici olmuştur. Altın Orda'ya miras olarak kalan Bulgar kentlerinden bazıları bir süre Cuci evlatları tarafından kullanılmış hatta eski başkent Bulgar gibi yerler Saray'ın kuruluşuna kadar merkez vazifesi görmüşlerdir. Altın Orda çağında yeni şehirlerin kurulmasıyla birlikte İtil Bulgar hatıralarını taşıyan kentler hızla önemlerini kaybetmişlerdir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Umut Üren (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2022). Tarih-i cihan güşa. Çev. M. Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bahşi İman (1993). Djagfar Tarihi. Svod Bulgarskih Letopisey. T. 1. Orenburg.

Egorov, V. L. (2022). Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası (XIII-XIV. asırlar). çev. A. Büyükçolak. İstanbul: Ötüken.

- Gafarov, I. A. (2012). Ot İstokov k İstine: İstoriya Voljskoy Bulgarii i Kazanskogo Hanstva na Perekrestke Mneniy. Kazan: Idel.
- Galstyan A. G. (2005). Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar: XIII-XIV. Yüzyıllara ait Eserlerden Alıntılar. çev. İ. Kemaloğlu. İstanbul: Yeditepe.
- İbn'ül Esir (1987). El-Kamil Fi-t -Tarih. C. XII. çev. A. Ağırakça -A. Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları.
- İzmaylov, İ. L. (2012). "Srednevekovoy bulgarskoy voorujeniye i voennoye delo: fakt i zablujdeniya". Trudy Kamskoy Arheologo-Etnografiçeskoy Ekspeditsii. No:8. 254-265.
- İzmaylov, İ. L. (2022). Srednevekoveye Bulgar: Stanovleniye Etnopolitiçeskoy Obshchnosti v VIII – Pervoy Treti XIII Veka. Kazan.
- Johannes, Plano Carpinili (2022). Tatarlar Olarak Bildiğimiz Moğolların Tarihi. çev. A. T. Özcan. İstanbul: Ötügen.
- Karatay, O. – G. Kakhniashvili (2013). "Svyatoslav'ın 965'te Saldırdığı Doğudaki Bulgarlar Kimlerdir?". III International Congress of Caucasiologists, Tbilisi, 23-26 October.
- Kargalov, V. V. (1973). Sverjeniyе Mongolo-Tatarskogo Iga. Moskva.
- Koç, D. (2014). "Türk Tarihinin Sahte Bir Kaynağı: Cafer Tarihi ve Orta İdil Boyunun Moğol İstilasını Öncesi Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme". Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiriler Kitabı. 363-384.
- Koç, D. (2021). İdil Bulgarları. İstanbul: Selenge.
- May, T. (2021). Moğol İmparatorluğu. çev. Ü. Evrim Uysal. İstanbul: Kronik.
- Mercanî, Ş. (2008). Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar. (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler). Metni Yay. E. N. Hayrulin. Türkiye Türkçesine Akt. Dr. Mustafa Kalkan. Ankara: AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Miftakhov, Z. Z. (1998). Kurs lektsiy po istorii tatarskogo naroda. Kazan.
- Muhamadeev, A. R. (2019). Obshchestvo i Pravo Voljskoy Bulgarii (VIII- pervaya tret' XIII vv.). Kazan.
- Nigamaev, A.- Irina Kornilova, (2023). "Forming the urban planning traditions in the east of Europe: small towns of Volga Bulgaria". E3S Web of Conferences. Vol. 376. 1-8.
- Ostrowski, D. (1998). "City Names of the Western Steppe at the Time of the Mongol Invasion". Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. Vol. 61, No. 3. 465-475
- Özcan, A. T. (2010). "Macar Papaz Julian'ın 1237 tarihli Moğol raporu". Tarih Araştırmaları Dergisi. C. 29. S. 48. 89-99.
- Özcan, A. T. (2013). "Chroica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar". Tarih Okulu Dergisi. Yıl. 6. S. XVI. 23-77.
- Patkanov, K. (1869). Hronografiçeskaya istoriya sostavlenneya ottsom Mekhitarom, Vardaretom Ayrivanskim". Armyanskiy tekst.
- Psrl-1 (1846). Polnoe sobranie russkih letopisey. izdannoye po visoçayşemu poveleniyu Arkheografiçeskoyu kommissiyeyu. Tekst I. II. Lavrentevskaya i Troitskaya letopisi
- Psrl-7 (1856). Polnoe sobranie russkih letopisey. izdannoye po visoçayşemu poveleniyu Arkheografiçeskoyu kommissiyeyu. Tekst VII. Letopis po Voskresenskomu spisku.

Rashiduddin Fazlullah (1998). *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles: A History of the Mongols. Part 1. English translation, annotation by W. M. Thackston. Cambridge: Harvard University Press.*

Rudenko, K. A. (2014). "The Mongol Conquests And Their Reflection in Material Culture of The Peoples of The Middle Volga And Kama Regions (The 13th – Early 14th Centuries) (According to Archaeological Data)". *Golden Horde Review. No:4 (6). 134-147.*

Sinor, D. (1999). "The Mongols in the West". *Journal of Asian History. Vol. 33. No. 1. 1-44.*

Sitdikov, A. G. – İ. L. İzmaylov – R. Khayrutdinov. (2015). "Weapons, Fortification and Military Art of the Volga Bulgaria in the 10th – the First Third of the 13th Centuries". *Journal of Sustainable Development. Vol. 8. No. 7. 167-177.*

Şakirov Z. G- F. Ş. Huzin- A. M. Gubaydullin (2017). "Ukrepleniya Goroda Bilyara i Gorodishcha Yego Okrugı Kak Sistema Oborony Administrativno-Politiçeskiego Tsentra Voljskoy Bulgarii". *Arheologiya Yevraziyskih Stepey. No:5. 133-143.*

The Secret History of The Mongols (2001). translated by U. Onon. RoutledgeCurzon. London-Newyork.

Uydu Yücel, M (2020). *İlk Rus Yıllıklarında Türkler. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.*

Üren, U. (2018). *Avrasya'nın Bozkır Halkları: Alanlar ve Aslar. Ankara: Akçağ.*

Vásáry, I. (2002). "Western Sources on the Early Towns of the Middle Volga Region". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. 55. No. 1/3. 263-268.*

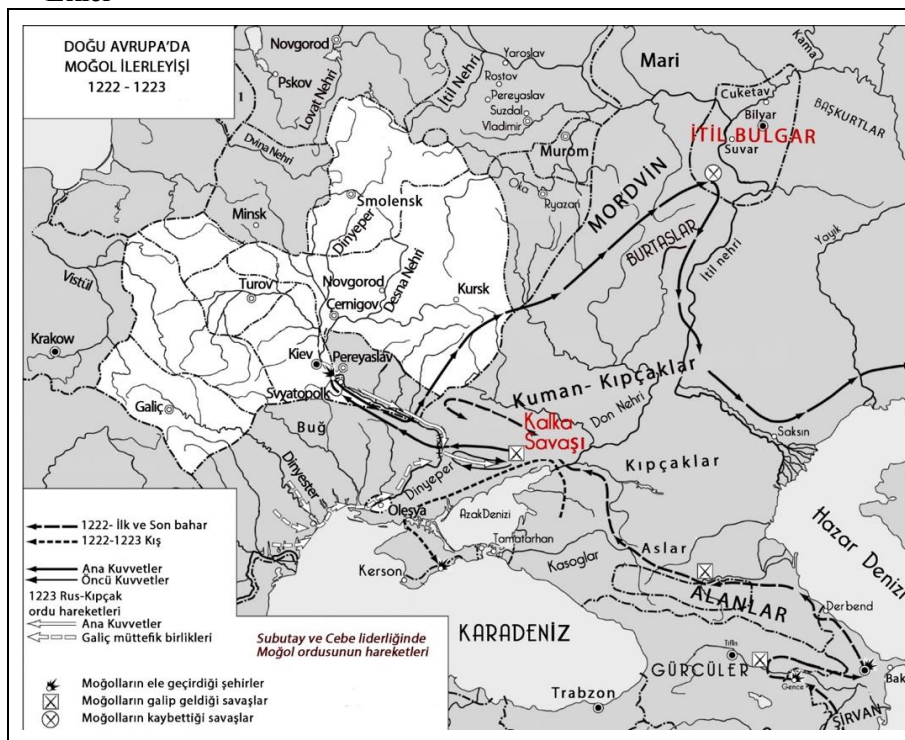
Zimonyi, I. (1985). "The First Mongol Raids Against the Volga Bulgars". *Altaistic Studies. Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala. 1982. Ed. G. Jarring - S. Rosén. Stockholm, Sweden. 197-204.*

Zimonyi, I. – N. Kuzembaev. (2014). *Mongolskoye Zavoyevaniye Deşt-i Kipchaka. Pavlodar.*

Zimonyi, I. (2014). "The Mongol Campaigns against Eastern Europe". *Medieval Nomads in Eastern Europe. Collected Studies. Ed. V. Spinei. Bucuresti-Braila. 325-352.*

Zimonyi, I. (2021). "The Great Town – Man Kermen in The Secret History of the Mongols". *Acta Orientalia Hung. 74. 1. 145–157.*

Ekler

Ekler-1: Moğolların Deşt-i Kıpçak'taki 1222-1223 hareketlerini gösteren haritaU

СОПЕРНИЧЕСТВО В ПОВОЛЖЬЕ: БУЛГАРЫ И МОНГОЛЫ

АННОТАЦИЯ

Чингисхан, объединивший монгольские племена в начале XIII века, создал одну из самых мощных империй в истории. Возвышение Монгольского государства, основанное на идеале «мирового господства», позволило ему за короткий срок подчинить обширные территории. Чингисхан начал продвижение на запад с завоевания Хорезма и направил своих полководцев Джебе и Субедея для разведки будущих походов. Эти военные кампании включали победу над объединенными Русско-Кипчакскими войсками на реке Калке в 1223 году, что открыло монголам путь в Восточную Европу.

Смерть Чингисхана в 1227 году не остановила монгольские завоевания. Его преемник Угедей продолжил западные походы, достигнув Центральной Европы к 1241 году. На этом пути монголам противостояли различные народы и государства: Кипчаки, Русские княжества, Аланы и Волжские Булгары. Волжская Булгария, благодаря своей развитой экономике, дипломатическим связям и сильной армии, стала одной из ключевых целей монгольских

завоеваний. Это государство существовало около трех веков, обладало развитой городской культурой и успешно вело оборонительные войны против соседей.

На момент монгольских вторжений Болгары находились в состоянии затяжного конфликта с Русскими княжествами. Однако рост монгольской угрозы побудил Болгар восстановить мирные отношения с Русью, чтобы сосредоточить ресурсы на защите своих земель. После падения Хорезма многие беженцы нашли убежище в Болгарии, что свидетельствует о её важной роли в регионе. Первая встреча Болгар с монголами произошла после битвы на Калке, когда монгольские армии приблизились к среднему течению Волги. В результате этих столкновений Болгары нанесли монголам первое значительное поражение.

Несмотря на это, монголы продолжили свои попытки подчинить Болгарию. В 1236 году они организовали полномасштабную военную кампанию, которая завершилась падением Болгарии. Этот период войн характеризуется напряженными сражениями, стратегическими маневрами и осадами городов. Упорное сопротивление Болгар замедлило монгольскую экспансию в Восточной Европе, что позволило соседним регионам подготовиться к возможным вторжениям. Однако поражение Болгарии открыло новую главу в истории региона: с основанием Золотой Орды началась эпоха Турецко-Татарских ханств, которая определила судьбу Восточной Европы на несколько веков.

Традиционно исследования монгольских походов сосредотачивались на завоевании Руси и Центральной Европы. Ранние этапы западной экспансии, включая борьбу с Болгарами, до недавнего времени оставались недостаточно изученными. Однако в последние годы интерес к этим событиям вырос. В научной литературе появляются работы, посвященные взаимодействию между Болгарами и монголами. Это позволяет более детально изучить стратегии обороны Болгар, военные технологии того времени и влияние сопротивления Болгар на ход монгольских завоеваний.

В настоящем исследовании освещаются ключевые аспекты Болгаро-Монгольских отношений в период с 1223 по 1236 годы. Особое внимание уделяется военным кампаниям, столкновениям на границах, роли полководцев и значению городов. Используя данные из исторических источников, мы стремимся дополнить существующую литературу и расширить представление об этом малоизученном периоде. Углубленное изучение этих событий помогает осознать, как Волжская Болгария повлияла на динамику монгольских походов и историю Восточной Европы.

Ключевые слова: Чингисхан, Волжские Болгары, Монгольские завоевания, Восточная Европа, Золотая Орда.